

*B. БІРЧАК*



# *Бенука перемога*

БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ ч. 2.

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

# ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

історична повість із XI віку

ДРУГЕ ВИДАННЯ

КРАКІВ  
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

1 9 4 1

---

Накладом »Українського Видавництва«, Krakів. Райхсштрассе 34/II  
Друк: »Нова Друкарня Денникова« п. н. упр. Krakів, Ожешкової 7.  
Verlag: »Ukrainischer Verlag« G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34/II  
Druck: Neue Zeitungsdruckerei, Tr. Verw. Krakau, Orzeszkowag. 7

## ПЕРЕДНЕ СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

В 1928 році видало „Українське Слово” в Берліні мою історичну повість з XI. століття „Василько Ростиславич” у двох томах. На цю повість появилося досить рецензій, у більшості прихильних, деякі з критиків поставили повість вище, як я сам її ставив. Але один із критиків написав, що та повість є ніщо більше, як „розширення історії”.

Такий висказ свідчить про те, що не тільки читачі, але й деякі критики, що пишуть рецензії, а навіть книжки, не знають, що це історична повість. Коли б справді історична повість полягала на одному розширенні історії, то ми, українці, що маємо такі гарні давні літописи, мали б багацько добрих історичних повістей.

На жаль так не є!

Але щоб баламутство не ширилося та щоб знову хтось не сказав, що й ця повість є лише розширенням історії, заявляю, що в історії я ніде не знаходив... у скроченні поданого змісту цієї повісті...

Видаючи „Василька Ростиславича”, завважив я при кінці другого тому, що його продовженням буде оповідання „На Рожному полі”. Я й став працювати над тим оповіданням, щоб по році праці кинути. Прийшов я до переконання, що ліпше вибирати ті моменти з нашої історії, де виступає злука до одної мети, згода й сила, як ті, коли наші давні князі чубилися й билися. І на наших очах маємо досить того дива.

Пожинувши „На Рожному полі”, взявся я до битви під Перемишлем 1099 р. Ту битву описує наш найдавніший літопис, але той літопис не описує характеру особи князя Володаря. Тут відкривається для кожного автора безмежне поле до всяких комбінацій щодо характеру князя та ще ширше поле щодо змалювання всяких його пригод. Але це поле я відразу собі обмежив. Я поставив собі за ціль змалювати князя можливо вірно. На основі чого я мав його однак змалювати, коли літопис не описує цього князя? Це правда, але той сам літопис має битви того князя. Він вигравав ті битви. От і вже є нитка, за якою треба йти. Щоб виграти битву, треба мати доброе зорганіоване, карне військо. Карне, слухняне військо буде мати тільки той, що є добрим організатором. До виграння битви треба бути й добрым вождом.

Отак, не літаючи по безмежному полі фантазії, стрався я збегнути характер того князя і сподіваюся, що коли не зовсім правдиво я його змалював, то не далеко відбіг від правди.

Опис битви — як сказано вище — змальований у нашому найдавнішому літописі. Говориться там, що по боці Володаря було 400 людей, а угри мали 100.000. Тих 400 людей розбили 100.000 і з тих 100.000 убили 40.000. Отже 1 чоловік убивав 100 ворогів... Такий опис битви можна собі пояснити тим, що літописи писали ченці, які не розумілися на військових ділах, а коли ще до того такий чернець хотів у своєму патріотизмі звеличяти силу своїх, а понизити ворога, то й виходили нісенітниці.

І як тут розширювати історію?

Битву під Перемишлем описує й Antonius Bonfinius *»Regum hungariarum decades ed. VII«*. Lipsiae 1771, ст. 234 і дал. Описує докладніше, як наш літописець, але відмінно. Наш літописець подає, що Кольоман попав у засадіку половецьких вождів Боняка й Алтупаши. Угорський

про це не згадує, а описує, як уночі напали половці на угорський табор і, викинувши угорське військо з тaborу, розбили його.

Я поступити з цими противорічностями?

На щастя вихід тут легший, як здається. Літописи писані на основі оповідань очевидців. Це ще в найкращому разі, бо коли літописець дістав вістку не від очевидця, а вже переповіджену другим, третім, то та вістка змінилася ще більше. Але ми беремо випадок найкращий, що опис подано на основі оповідань очевидців. Але чи всі очевидці однаково про одну й ту саму битву оповідають? Кожний оповідає те, що сам бачив, або чув. Очевидець із лівого крила оповість інакше про битву, як очевидець із правого. Очевидець, що бився одного дня, опише її інакше як очевидець, що бився другого. Тим вияснюється те, що про одну й ту саму битву попадають різні описи. Вони всі можуть бути правдиві, лише кожний описує іншу частину битви.

Виходячи з того залеження, використав я обидва описи.

Але...!

„Володар затворився в граді” — отже не брав уділу в битві — говорить наш літописець. Коли ж я взяв осередно постаттю повісти князя Володаря, то не міг на час битви заперти його в городі. Я мусів поставити його на чолі. Мусів дати йому плян битви і т. д. Речі такі можна найти, коли перестудіювати військову штуку й пляни битв середньовіччя.

Згадаю ще про одну дрібницю. *Bonfinius* згадує таке: Кольоман перейшов граници. „Коли це донесено княгині, що називалася Ланце (*Quod ubi reginae nuntiatum est, cui Lance pomen est*), то вона виступила перед королем, заливалася сльозами, впала до ніг ворога й, кричучи, просила прощення й миру. Просила звороту по-граблених річей” і т. д.

Хто це була та княгиня Ланце чи Ланка?

Грушевський уважає цей епізод „легендарним поширенням” (Іст. У. II. ст. 97. зам. 1). Угорські історики приймають цей епізод за правдивий і стараються викомбінувати, хто це могла бути княгиня Ланце? Може це була „Янка”, сестра Володимира Мономаха? А може це перекручене мадярське слово *lengyel* (лендель), що означає поляк або полька і відноситься до жінки князя Давида Ігоревича, яка була з роду поляків? [Гл. *Magyarország története az Árpádok korában (1038 — 1301)* írta Marczali Henrik, Budapest, 1896 — ст. 204, зам. 4. Історія Мадярщини в добі Арпадовичів (1038 — 1301) написав...]

Оцей епізод, що добре характеризує короля, перевняв я, не запускаючися в розвязку цього — для мене зрештою маловажного — питання.

Коли до цього додамо, що битва під Перемишлем за нашим літописом відбулася в 1099 р., а за мадярським в 1110 році, то й побачимо, яка не одноцільна, часто собі противорічна та пані історія, яку то один критик хотів би тільки розширити, щоб мати... історичну повість.

Історична повість не є отже „розширення історії”.

Мабуть найближчі будемо правди, коли скажемо, що історична повість це новий зміст на основі історичних джерел, це новий храм збудований у давньому стилі, до якого будови вжили тут і там давнього мармуру. Коротко: Історична повість це нинішня ідея одягнена в старий світ.

Такою є повість Куліша „Чорна рада”. Свої ідеї — ненависть до бунтарства та демагогії — прибрав Куліш в одежду 17. віку, щасливий, що знайшов подібну ситуацію, під покришкою якої міг до очей виказати правдивість своєї ідеї. Такою є й „Захар Беркут”. У ньому свої тодішні ідеї про вимріяний „рай”, який запанує на землі по заведенні соціалістичного ладу, вложив Франко в Ту-

хольщину 13. віку. А в „Мойсею” — хіба ж малював Франко жидівського Мойсея? Чи не вложив у Мойсеєву душу своїх сумнівів та свої тривоги й надії? А Богдан Лепкий чому не писав свого „Мазепи” перед 1917 роком?

Це все — не розширення, ні не вкорочена історія, а ідеї, що тривожили душу авторів, ідеї одягнені в старий світ.

— А де ж історична правда? — спитає неодин. Як бачимо з повищого, вона не є головною ціллю автора історичної повісті. Хто шукає історичної правди, може знайде її в історичних джерелах, у літописах, у підручниках історії. Може її знайде — але може й не знайти.

Не можна ж двом панам служити.

## ПЕРЕДНЕ СЛОВО ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Оцю повість видало вперше тов. „Пресвіта” у Львові в 1930 р. як свою книжечку ч. 752. п. з. „Володар Рости-славич”.

В цьому другому виданні завів я тільки дуже маленькі зміни.

*Автор.*

Прага, лютень 1941.

# ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

З перемиського замку виїхав одного весняного дня 1099 р. на коні перемиський князь Володар. Біля нього йшло кілька його дружинників. Щолиш виїхали вони за ворота, як на лиці князя постелився усміх. Князь здивив раменами й промовив до своїх дружинників:

— Дивне це життя! Нині заставляє нас таке робити, що вчора видавалося нам неможливе. І якби так перед пів року був нам хто сказав, що ми це будемо робити, назвали б ми його божевільним, лихим віщуном. А однаке життя багате на видумки! Ось такий князь Давид Ігоревич! Перед півтора роками зловив він у Києві нашого брата, Василька, в два дні по любецькому зїзді, зловив разом із київським князем Святополком і осліпив. А потім узяв нещасного сліпця в неволю і став збирати військо, щоб заняти землі осліпленого, а там і мої. Ще всі добре памятаємо, як в такий саме, як нині, час, на весні, перед двома роками, ми вирушили в бій, зайшли Давидове військо ззаду й розбили коло Буська. І мусів він віддати нам осліпленого брата; потім п'опалили ми його городи й облягали його столицю Володимир Волинський. Це діялося недавно, бо щойно перед двома роками. Але якби тоді був хто нам сказав, що мине два роки й я буду мати з Давидом Ігоревичем мир — ні, я був би в це не вірив! А вже коли б хто віщував мені, що я виїду проти нього, прийняти його гостем у свій дім — ні, ні і ще раз ні! Я був би в це не вірив. Але хоч

як воно могло видаватися неймовірне, воно нині стало правдою. Давид Ігоревич не тільки приїздить до мене, але й я оце виїжджу йому назустріч, щоб його прийняти в свій двір як приятеля та друга. Дивне те життя. Та все одна наука випливає з того: не треба нам ніколи зарікатися, що цього або того не станемо робити, бо життя багате на вигадки й несподіванки, і завтра змусить нас до того!

— Не був би то князь Давид Ігоревич такий схильний і такий швидкий до згоди, якби його спільник, київський князь Святополк, що з ним разом зловив твоого брата, княже, не був його відрікся, не звалив на князя Давида Ігоревича всеї вини осліплення й не зробився перед князем Володимиром Мономахом та іншими його покарати! Вкінці, коли б той самий князь Святополк не прогнав князя Давида Ігоревича з його стола! Давид Ігоревич, упокорений нині в своїй гордині й тому він такий швидкий до згоди! — промовив басом високий дружинник, що їхав побіля князя.

— Це все правда, пане воєводо Кужілю! — відповів князь. — Це все правда, а таки воно й дивне! Дивне ціле життя Давида Ігоревича, все нещасливого, якого все бютъ. І мимо всеї ворожнечі, що за осліплення моого брата була в моїй душі, я все чув і якесь милосердя до нього. Нещасний та й годі! Проситься під руку — годі й не приняти! До того ніде правди діти — перед нами велика, тяжка війна, Давид Ігоревич хоче помогти. Я довго думав і роздумував і бачу, що гді відкинути навіть і малу поміч Давида Ігоревича. Багацько стояло мені перемовити сліпого брата, та це ти й сам знаєш, пане воєводо. Сліпий брат — каже — простив злочин поповнений на ньому, але не бажає під одним дахом бути з тим, що кинув ніж у його око. Він сліпець, просто боїться, щоб той знову не заподіяв йому якого горя. Я ледве й переконав нещасного брата.

— Сліпець мій князь — ясне ѹ зрозуміле мені його побоювання: — докинув теребовельський воєвода Кужіль.

— Сліпець та ѹ годі! Але ѹ це довів я до кінця, і навіть нині сказав мені сліпець привести до нього Давида Ігоревича. Рідка це буде зустріча ѹ багацько обережності буде вимагати від мене, щоб знову не прийшло до якої біди. Не хотів би я нічим вразити і нового союзника. І ви, панове, памятайте, що до старих клопотів приходить ще ѹ новий: обережно ѹ члено тряба нам обходитися з князем Давидом Ігоревичем, бо відомо, який він вразливий, як дуже підозріває і за найменшу дрібницю. Обережно нам бути і з його дружиною. Тим більше вразливий буде князь Давид нині, як утратив свій престіл і став ізгоєм, і його дружина вже далі рік, як вийшла з дому і скитається.

— Так, на це будемо всі вважати! — промовив перемиський воєвода Петро, що їхав по другій руці князя.

Тимчасом вони зіхали з города вниз.

Довкруги все зеленіло. Весна була в повному розцвіті. Черешні, вишні давно відцвіли і завязували євоч. Червоним цвітом укривалися саме яблінки і груші. В повітрі пахло цвітами і свіжістю. Сонце зачинало припікати.

— Гарний день! — промовив князь. — І можна сподіватися, що ѹ дальнє буде гарне веремя і рада буде весна нам у поході.

— Весна як шіснадцятирічна дівчина, повна краси і принад, кожному люба. Нам весна приносить завжди бій. Дай Боже, щоб і цьогорічна всміхнулася до нас перемогою, як дві попередні! — промовив теребовельський воєвода Кужіль.

— І побємо Угрина! — докінчив князь з притиском.  
— Чоловік повинен зробити все, що тільки в його силі, коли хоче, щоб діло вдалося. Впаде раз, удруге мусить

зачати; впаде вдруге — втретє мусить зчинати. А завжди мусить вірити, що праця, труд його поведеться. Праця, тяжка праця й надія, віра в успіх нашого діла — одні дають нам перемогу. Я приготовляюся до цього бюо день-у-день і вірю, твердо вірю, що переможу. Третя весна приносить нам війну, третя весна принесе й перемогу!

Князь Володар доїхав із своїми до моста на Сяній кільканадцять кроків перед мостом затримався.

З противного боку моста везено в город запаси їди, то знов їхали вози, навантажені гострими копіями, щитами, гострими стрілами й луками. Везли й тяжкі бервена, призначені до naprawи стін города. Їхали й вози наладовані домашнім спрятком і міхами збіжжя, на яких сиділи цілі родини.

— Відки Бог веде? — спитав князь одну родину втікачів.

— Від Сянока.

— Чого ж утікаєте?

— Угрин іде з великою силою! — відповіла молода жінка з воза.

— Іще не йде! — промовив князь.

— Вже йде! — відповів знов старий дід із воза.

— Вже йшов, як ви виїхали з дому? — питався далі князь.

— Тоді ще ні, та годі нам було чекати, аж він прийде до нас!

— А куди Бог веде? — питався далі князь.

— У город. Тут, кажуть, буде безпечно.

— Як вас звалиться стільки, де ж поміститеся?

— Ось тому ми й їдемо вже! — відповів старий дід. — Тут князь і все воно безпечно.

Князь звернувся до воєводи Петра.

— Пане воєводо, я вже наказав стримувати втікачів, щоб мені не звалювалися в городі, не збільшували замі-

шання й не ширили тривоги тоді, як найбільше потреба супокою! Бачу, що моїх наказів чомусь не виконують. Прошу тебе, розсліди це діло і донеси мені ще нині.

— Слухаю! — відповів воєвода.

В тій хвилині з другого боку моста заграли труби й на мості показалися їздці. Це вже їхав князь Давид Ігоревич.

Князь Давид Ігоревич переїхав на чолі свого полку міст і зараз за мостом на яких двадцять кроків перед Володарем затримав коня. Хвилину стояли обидва князі мовчки, тут на коні князь Володар, там князь Давид. Ale вже по хвилині перший зіскочив із коня князь Володар і підійшов у напрямі Давида Ігоревича. I волинський князь зіскочив з коня і підійшов до князя Володаря. Дружинники обох князів зіскочили теж із коней, але ще стояли на своїх місцях.

Князь Володар підійшов до князя Давида Ігоревича й на середині між рядами дружинників обидва князі поклонилися собі в пояс.

— Вітай, миць брате, Давиде Ігоревичу! — промовив перший князь Володар і простягнув свою праву руку Давидові Ігоревичеві. Коли ж і Давид Ігоревич подав руку, Володар стиснув її сильно і промовив, дивлячися пильно в очі Давидові Ігоревичеві:

— Брать, досі ми були ворогами й воювали проти себе, тепер чи вже не час би нам миритися?

— Час! — відповів ледви чутно князь Давид Ігоревич.

— Ти, брате, осліпив мені рідного брата Василька, ти тримав його в неволі, а я понищив і попалив з осліпленим братом Васильком твої городи й побив багацько твоїх людей. Та на цьому нехай буде й кінець! Від нині між нами мир!

— Від нині мир! — повторив і волинський князь і додав тихо: — Святополк прогнав мене з моого престола

і я втікаючи думав відразу піти до тебе, брате, та ще тоді не мав я тої сміливости. В Польщу втік я, як це ти знаєш. Там довідався пізніше, що той самий Святополк, що мене підюдив на осліплення твого брата, підюдив угрів проти тебе. І ось я рішився простягнути до тебе свою руку і йти тобі в допомогу. Врадувалося мое серце, що ти згодився приняти мене. І ось я тут. Стою з дружиною, що остала мені вірна і вже рік скитається зі мною, стою до твоїх послуг. З тобою разом і йду проти угрів.

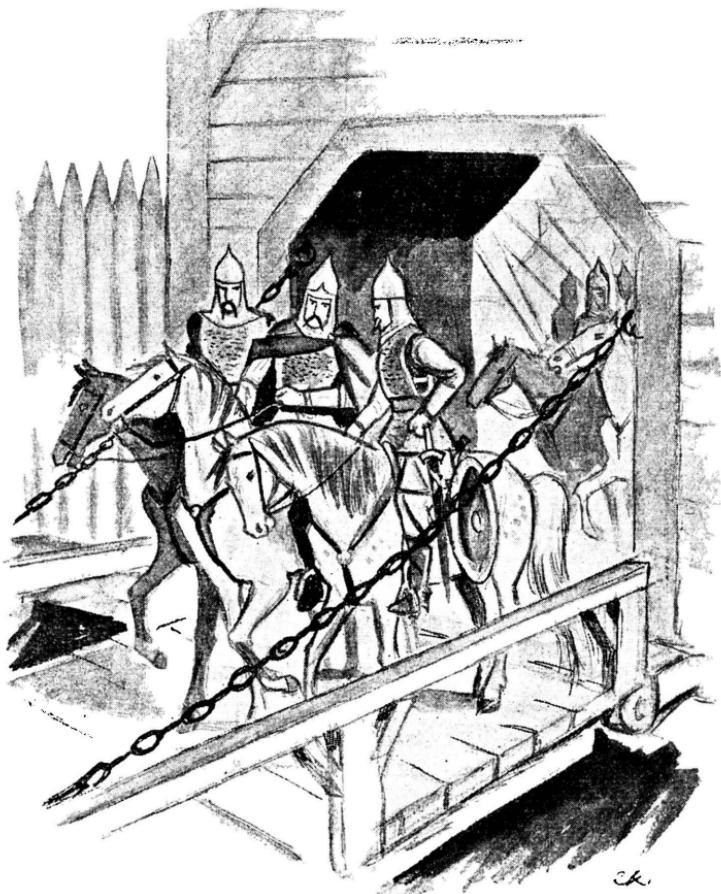
— Заки ми були ще ворогами, багацько разів вітав я тебе, брате, щиро! — відповів князь Володар. — Та вір мені, Давиде, що ще ніколи не вітав я тебе так щиро, як нині, радий, що ти загалом прийшов до мене, що прийшов із допомогою в час, як угрин іде проти мене. Та про це поговоримо ще в моєму дворі, куди оце тебе прошу. А покищо позволь, що звітауся з твоєю дружиною.

І князь Володар підійшов пліч-о-пліч з волинським князем до його дружини. Дружина в млі ока підійшла до перемиського князя. Привітався з нею князь Володар і повів після цього князя Давида Ігоревича до своєї дружини. Щойно привітавшися з князями, зачали дружинники вітатись між собою. Князь Володар підійшов тимчасом із князем Давидом Ігоревичем до возів, що їхали зараз за княжою дружиною. Тут їхала княжа челядь, як тоді називали родину.

— Вітай, княгине, з приїздом, у щастю, здоровлю та добрі! — промовив Володар, подаючи княгині руку.

— Дякую сердечно! — відповіла ледве чутно княгиня, а з її очей покотилися слізози й вона вибухла голосним плачем. — На яке ми оце зійшли! Ой! Господи Боже!

— Жінка втомлена дорогою... — промовив князь Давид Ігоревич, що теж був схвильований, а плач жінки схвильовував його ще більше.



»Князь Давид Ігоревич переїхав на чолі свого  
полку міст« (До 15 стор.)



— Не дорогою! — відповіла княгиня. — Але це вже рік, як ми скитаємося ізгоями, вигнанцями, без землі й чести. О, Господи Боже!

— Прошу тебе, княгине, з твоїми дітьми й усім твоїм почотом у свій двір. Моя жінка прийме тебе щирим серцем, порадить та потішить. Будеш себе почувати як у своїм домі. А далі подумаємо! Твій князь, а мій брат, Давид дає мені оце поміч проти угрина, і я йому помо-жу й вірмо, що все буде добрє, вірмо, що небаром скінчиться всі твої журби та турботи й ти знов засядеш княгинею, — як досі — на волинському столі!

— Ох, коби це була правда! — зідхнула тяжко княгиня, обтираючи сльози. — Боже, коби це була правда! Я вже й не хочу сидіти княгинею, а тільки мати кусник землі, щоб своїм його називати!

— І назвеш! І вернеться твоя земля до тебе, минуться всі твої турботи! Тільки вір у гарне, щасливе завтра! — запевняв князь Володар.

— Княгине, чуеш? — промовив князь Давид до княгині. — Коли б це я тобі казав, могла б ти мені й не вірити, а це говорить Володар! Він усе говорить правду і все ведеться йому в житті! Ти ще його не знаєш. Проти нього йдуть тепер угри з величезними силами, та він напевно переможе, за це даю свою голову.

Оба князі вернулись знов до дружини і станули збоку, а перед ними переходили війська й табори волинського князя. Князь Володар хотів їх переглянути.

— Добре, добре! — говорив князь Володар щохвилини. — Добре, добре! Коні добре вдергані й людям нічого не хибує! Видно, ти добре ходив коло них, брате! По війську піznати князя!

— Спочивали рік, але через безділля упав послух, карність.

— Призвичаємо! — відповів Володар. — Тепер їдьмо в мій двір, там чекає на тебе, брате, й твою че-

лядь моя жінка й дружина — і, пустивши Давида на правий бік, їхав князь Володар із ним.

— Багацько війська збирається в тебе, я бачив по дорозі, як до тебе йдуть повчки кінних, піших. Дай Боже! Сердечно бажаю тобі перемоги!

— Дякую щиро! Угорський король теж збройтесь несогірше. Як зачуваємо, прийде з незчисленними військами. Числом мені йому не дорівняти, та на щастя не число рішає вислід бою й тим більша буде слава, як розібемо його. В тій хвилині побачив князь боярина, що їхав проти нього. Зараз крикнув до боярина:

— Боярине Василю!

— Обози вже готові! — відповів боярин.

— Гаразд! — утішився князь і почав знову розмовляти з Давидом Ігоревичем.

— У Кольомана великі сили і, як зачуваю, ще більша певність. Бач, наш спільний приятель Святополк представив Кольоманові, що в мене та в моого брата не має жаднісінських сил, що він сам, Святополк, розбив би нас і змив з лиця землі, та занятий своїми ділами... — як знов затримав князь Володар на хвилинку коня і промовив до стрічного боярина:

— Пане Іване, поїдь до полковника Загірного й перекажи, як тільки він вернеться, нехай іще нині під вечір зайде до мене. І скажи, що приїхав князь Давид Ігоревич і привіз із собою двісті комонників, сто двадцять піших і сто возів обозу. — І далі їхав з Давидом.

— Ти вже й почислив мої війська? — спитав здивований Давид.

— Ми ж оба стояли, як твої війська переходили біля нас, тоді я й почислив. Що ж тут дивного?

Оба князі переїхали тимчасом пригород і дорогою вгору стали зближатися до городських воріт. Князь Давид Ігоревич оглядався саме, чи за ним йдуть його дружинники й вози з родиною і добром, як у тій хви-

жині заграли з високих городових башт голосні труби, а за ними дзвони перемиських церков. Лице князя Давида Ігоревича споважніло. Зблизився конем до Володаря і спитав пошепки:

— Брате, навіщо це?

— В мене нині велике свято, бо ти вернувся до мене! В молодому віці були ми друзями, а потім розійшлися. Тепер ми знову зійшлися.

— Зміняються часи і ми зміняємося з ними — відповів Давид.

— Правда! — каже Володар і рукою вказав на стіни свого города й високі заборола. — Зміняються часи! Коли б так перед роком ти зближався до моого города, привітав би він тебе гострими стрілами й камінням. Нині грають тобі труби, музики і дзвони! І ось диви, як люди при дорозі вітають тебе усміхом радости й утіхи! Зміняються часи та, слава Богу, на краще — не на гірше.

Всміхнувся на це слово Давид, але одночасно важко зідхнув. Він завжди був неспокійний і підозрівав людей. І ось тепер, як зближався до воріт Володаревого города, якось так несподівано збудилася, шибнула думка в його голові... А ну ж, хто зна? Його військо відділив від нього Володар, а його самого ануж тепер зловлять у городі й ножем, як він Василькові в Білгороді...?

Але на страх, ні на відворот не було вже часу. Біля княжих воріт стояла дружина з блискучими мечами, піднесеними вгору. Віхали князі у ворота, а тут дружинники й люди, що стояли при воротах, підняли ясоту:

— Слава! Слава!

В дверях княжого двора стояла Володарева княгиня в білій одежі. Її нараменники були вишиті золотом та різним цвітом, перед спідниці красувався теж усяким узороччям, пестрим узороччям була обшита й уся спідниця долом довкруги. Лице княгині було лагідне. В ру-

ках тримала хліб і сіль і вітала ними князя Давида Ігоревича і його княгиню. Князь Давид перейняв хліб і сіль, а його княгиня залилася знову рясними слізами.

— Прости нам усе! — шептала, вітаючися з перемиською княгінею. — Прости, коли не мене і Давида ради, то ради наших дітей неповинних.

Взяла Володарева княгиня свою гостю під руки й повела у двір. Князь Володар проводив ізнову князя Давида Ігоревича.

## II.

Дружинники обох князів, що їхали з ними, задержалися.

— Нічого нам спішитися. Найперше хай князі розмовляться між собою, бо вже багацько наварилося! Тепер нехай розварюється! — промовив круголицій низький воєвода князя Давида Ігоревича.

— Прошу, заходьте — просив ізнову, низько кланяючись, княжий стільник, стоячи на порозі.

— Може б ми й тут почекали, заки князі розмовляться між собою.

— Hi! — відповів княжий стільник — князі пішли в гридницю наліво, а ми собі направо. Добре вино маю. Прошу!

— Ходім! — просили й інші з перемиських дружинників.

— Багацько наварилося! — промовив іще раз волинський воєвода.

— Пане воєводо, ти радо уживаєш інословій! — промовив басом теребовельський воєвода Кужіль.

— Інословій? Що це є? — питав лисий волинський воєвода.

— Учили нас колись ченці в школі „о образіх“. Інословіє убо єсть іно нічто глаголати, а разум указати. Так воно, чи ні?

— Так, так — підхопив волинський воєвода. — Але що ти, пане воєводо, памятаєш іще оці речі?

— Любив я їх і хто зна, чи й сам не був би став ченцем та не вчив дітей, що це образи, інословія, пріводи та друге, та сталося інакше. Підійшов сатана — як це ченці кажуть, у виді жінки і ось я не побожний учитель образів та інших грецьких мудрощів, а теребовельський воєвода. Та вертаймося до начала. Любиш, пане воєводо, інословія. Кажеш: „Наварилося” — а думаєш про те, як твій князь та забрав моєму очі; ну, бач, це дуже зле, неточне інословіє. Наварилося — ніби то само від себе, а воно ж не сталося само від себе.

— А щож, ніби це я наварив? — запитав волинський воєвода спокійно, та в голосі вже було чути по дразнення. — Коли це діялося, я й не був коло князя, а тих, що були, ви вже й покарали під Володимиром. Я зробив одне, і то зробив добре, що намовив князя до згоди і те, що мій князь нині тут, це мое діло. Чого ж тобі, пане воєводо?

— Братя! — вмішався між них перемиський воєвода Петро, що все тримав голову скривлену наліво. — Братя, чого це ви знову зачинаєте сварку? Он довкруги нас стоять отроки, а це недобре, коли отроки чують, як їх пани лихословляться.

— Не зачинаю я сварки з волинським воєводою, а тільки поправив його вислів, — промовив Кужіль і підійшов до волинського воєводи. — Правда, пане брате? Наші князі мирияться оце нині, чому ж би й нам не миритися? Здоров, пане брате! — і він удруге нині стиснув волинському воєводі руку. — Але інословій уживаєш таки злих, пане брате. Саме воно не наварилося, а хтось за це мусить дати відповідь.

Оба князі ввійшли тимчасом у гридницю, якої стіни завішані усіким родом зброй, довгими копіями, близкучими мечами, круглими щитами, залізними панцирями. Крізь малі віконця паде до неї весняне світло й освічує блідо, як Божий храм.

У тиху місячну ніч, як засне ввесь двір, розказує розвішена зброя предивні історії. Щерблені мечі — як сильно рубали діди та батьки, відбиваючи ворожі напади. Криваві плями на держаках — як глибоко батьки тяли. А копія, а луки, а чагри розписують цілі криваві бої в обороні цього дому й цілого князівства.

Князі ввійшли.

Духом старини повіяло на них із стін гридниці. Як перед тінню великих батьків похилив князь Володар голову, князя Давида зловив за серце біль. Був ізгоєм, прогнанцем і не мав уже своєї гридниці, що була видимим знаком княжої влади, видимим знаком традиції, бо з роду в рід вішали в гридницях зброю, здобуту в кривавих боях.

Силою повіяло зі стін гридниці перемиського князя і князь Давид Ігоревич почувся знов малий, нещасний, викинений із звичайного бігу життя. І він почув у своїх грудях зависть і свою маленькість і як підтятій припав до грудей князя Володаря.

— Прости! — прошептав. — Багацько горя заподіяв я тобі і твоєму братові Василькові. Прости! Я й гридниці своєї вже не маю!

— Хай Бог тобі простить, я вже простив тобі! А тугу відкинь із свого серця. Вялить вона серце, забирає наші сили, відвертає очі від дійсних потреб, вона й плутає наш розум. Часто замість вглибитися, роздумати, що нам мудрого зробити, щоб вирватися з біди, ми тужимо, сумуємо, як немічні жінки. Не гнівайся, брате Давиде, та коли ти прийшов до мене, першу умову тобі ставлю — покинь свою тугу! Правда, нема в тебе нині гридниці, та не тужи, а напружи свій розум, думай, що і як робити, щоб знову була твоя. Думай, а я скінчивши війну з угрином, тобі поможу. А покищо прошу, ходімо далі. Там чекає на нас Василько.

— Василько? — ледве чутно запитав князь Давид Ігоревич.

— Василько — відповів спокійно Володар. — Зближаються угри і він, сліпець, думав, що найбезпечніше буде йому в мене, в Перемишлі. До того я й люблю послухати його, порадитися. В нього все був бистрий, ясний розум; брат тепер сліпий, не бачить світа, та зате все думає і часто видумує таке, що жадному з нас на ум не прийде. Прошу, не бійся, він давно тобі простив.

— Василько... — прошепотів іще тихше Давид і хвилинку стояв нерішучий, бо як багацько пережив Давид Ігоревич в оцій кіороткій хвилинці! Два, більше, як два роки життя промайнули його серцем, як сполошені коні, як вихор. Більше, як два роки життя повні надій та страждань, воєнних походів та облог. Повні гордости й пониження. І ось така супротивність. Осліпив теребовельського князя, тримав його в темниці й ішов на чолі своїх військ займати його землі. Але земель осліплего не зайняв, у темниці його не втримав, а сам пішов тепер ізгоєм просити прощення в сліпця!

### III.

Князі ввійшли в світлицю. В великій світлиці при столі під святыми іконами, лицем обернений до дверей сидів сліпий князь. Біля нього сидів молодий чернець, що читав наголос мудрі вискази „Пчели”.

— Добриден, брате! — промовив князь Володар.  
— А ти, ченце, будь ласкав лишити нас самих. Брате! —  
та заки князь Володар промовив далі, сліпий князь устав  
скоро з місця і, якби на нього хто нападав, готовився  
відбити удар.

Скоро повстав з місця і станув високий, сильно збудований, рослий у цілій своїй величі. Близнами, що були там, де колись були ясні очі, дивився кудись далеко і — нікуди, і ті сліпі близни додавали його красному, сивавим волоссям зарослому лицю й цілому тілу якогось поважного, таємничого вигляду. Простягнув праву руку перед себе, його пальці задрижали, як листя трепети при легкому вітрі, брови нахмарилися — не знати, чи перед бурею, чи може та буря вже клекотіла в його душі.

І самому князеві Володареві видався сліпий брат у цій хвилині й гарним і якимсь страшним і нещасним. І князеві Володареві завмерло слово на устах.

— З тобою, брате, ще хтось увійшов? Правда? — спитав придущеним голосом сліпець.

Князь Володар замовк, завагався. Сказати, що це Давид Ігоревич? Бачучи гнівного брата, побоявся, щоб той гнівним словом не накинувся на Давида Ігоревича

і щоб нещасного не вразив. І жаль було йому одного, і шкода другого.

Давид Ігоревич глянув раз і вдруге на сліпця і, немов би сліпець дивився на нього ясними очима й бачив його, Давид не витримав сліпого погляду, що пік його докором совісти й спустив очі до землі. По хвилині підвів їх знову і знову глянув на сліпця.

— Княже Васильку, брате! — майже крикнув Давид Ігоревич, піднявши руки вгору, як до молитви. — Це я, Давид Ігоревич! Уже Бог покарав мене за тебе. Не дивися так на мене! Коби ти мав очі й поправді міг бачити мене. Я — ізгой. Прогнаний, без чести, без землі, без гридниці своєї!

Сліпий князь і не здригнувся на це слово, тільки на його брови надтягнули ще темніші хмари.

— Давид Ігоревич? Котрий це?! — з притиском вимовляючи, спитав сліпий князь.

— Я... Давид Ігоревич... князь Волині... — відповів тихо, несміло Давид.

— Ага! Пригадую собі! Давид Ігоревич, князь Волині. В два дні по любецькому зїзді, по присязі на хрест, зловив мене в Києві разом із Святополком. Ну, що ж там робить, княже Волині, твій союзник і приятель Святополк? Прогнав тебе з твого престола? І ти прийшов оце до мене, сліпенького сліпця?! Прийшов по поміч, чи може по раду?! Нічого не всилі тобі я помогти, адже ж бачиш — я сліпий!

— Васильку! — ледве чутно прошептав Давид Ігоревич, як підтятий припав до колін сліпого князя, обіймив і ридав. — Васильку, прости!

— Устань, не ялося видочому лежати в ногах сліпця! — промовив сліпець. В його голосі почув князь Володар уже зміну, голос був уже мягкий і в ньому було чути вже не гнів і лютъ, а жаль. — Не ялося, і сліпий князь підняв Давида Ігоревича.

— Сідай ось тут біля мене і слухай, коли ти **вже** тут.  
А **ти**, брате Володарю, тут?

— Я тут. Не мішаюся між вас, та послухаю радо, як і між вами обома настає мир.

— Слухай і може докинеш, брате, не одне. **А ти**, Давиде Ігоревичу, сідай і теж слухай. Багацько накипіло в моєму серці проти тебе, брате. Счинив ти бурю й вона пішла тобі понад голову. І те, що нині йде утрин **війною** проти брата й мене — і те твоє діло.

— Це мое діло? Я ж, брате, не кликав угрина ні проти тебе, ні проти брата Володаря, — ледве **чутно** відповів Давид.

— Звичайно, ти не кликав їх, але їх війна з нами випливає таки з твоїх діл, ти дав почин **до** того.

— Це ж Святополк...!

— Твій друг і приятель. А ти, брате, не мав у собі сили протиставитися злу, і разом із ним пішов **у неправді** й беззаконню. Правда, пізніше перехитрив тебе Святополк, та це вже менш важне. Ну, нічого, нічого. Тримав ти мене сліпця в себе у неволі, та мій брат Володар висвободив мене, а потім ми оба розбили тебе добре. Розбили ми й Святополка на Рожному полі і тепер поможет нам Господь розбити й гордого угрина. Ну, пусте це, пусте. Але де твій княжий престіл, брате Давиде Ігоревичу? Де твої люди, що ти над ними володієш? — питав сліпець.

Князь Давид Ігоревич затиснув уста і мовчав.

— Де твій престіл, Давиде? І де мої очі?

Давид Ігоревич порушився на місці, схвильований і не знав, що має відповісти.

— Нападають на нас угри — говорив далі **сліпець** — і я хочу в бій! Розбив би я їх, щоб не вернувся ні один додому живий до своєї мами, жінки, чи дитини, — або сам зложив би свою голову в бою, але, Давиде, **де мої очі?**

— Васильку, — прошептав Давид — жадай від мене всього, що тільки забажаєш. Я все тобі віддам. Жадай від мене буйних коней, я дам тобі усі, що ще мені остали. Жадай від мене золотом кованої зброї, чи золотом тканої одежі, чи жадай від мене прислуг, яких хочеш — я все тобі дам, усе тобі зроблю, неможливого тільки не жадай від мене!

— Брате Васильку, правду каже брат Давид! — устряв в розмову князь Володар, що стояв збоку, досі до розмови не мішався, але пильно стежив за її перебігом. — Васильку, Давид прийшов до нас, щоб до бою за нас стати, готов отже й голову зложити в бою. Чого ж побиваєш його своїм твердим словом?

— Не я його бю, він сам себе побив уже давно! — відповів сліпець, а звертаючись до Давида, каже: — Даєш мені буйні коні? Сліпий я, і буйний кінь не має вже ціни для мене. Даєш золотом ковану зброю й сукна ткані золотом? І як видючим я був, найбільше цінив залізну зброю! Одне, що можеш мені дати — це дав ти вже: прийшов сюди, щоб братові й мені дати допомогу. Більше від тебе нічого й не бажаю, бо більше нічого й не всиліти дати: ти дав себе цілого вже.

— Спасибі за ласкаве слово! — прошептав Давид.

— Оце й розумне слово сказав ти, брате. Правда, брат Давид винен твому горю, але нині прийшов і віддав себе цілого. Значить: його цілого нам і прийняти слід. Тим самим я і вважав би, що кінець розмові вашій. Ми залишили своїх дружинників, до того брат Давид змушеній дорогою, чекають там застелені столи.

— Кінець! — відповів сліпець. — Але ще є дещо таке, що я хотів би запитати брата Давида, а на що й ти, брате Володарю, пøгодишся напевно. Отже найперше спитаю я тебе, брате Давиде, хто з нас обох, Володар, чи може я, сюди покликали тебе?

— Ніхто з вас не кликав мене сюди, я сам прийшов

сюди по своїй добрій волі, пізнавши у душі, що це най-ліпше, що я можу для вас і для себе зробити.

— Оце питаю тому, щоб знов не сказав колись, як часто говорив ти: „Ось, мовляв — підмовили мене...” Щоб не сказав колись: „У мене слабе я... підмовили мене я, нещасний, їх послухав... не винен я, це винні вони... Василько й Володар...”

— Не скажу так ніколи! — I приложивши руку до грудей, клявся князь Давид Ігоревич. — Кленуся живим Богом, що сам прийшов оце до вас!

— Значить: береш відповідальність за всі свої діла?

— Беру! — відповів Давид.

— Перед нами великі тяжкі бої. Угрин збройтесь, заняти, проковтнути хоче наші землі. Тяжкі перед нами бої. Питаю знов тебе: а навіть як нас обох і тебе разом із нами розіб'ють угри в бою — не скажеш, що це брат і я, що ми обидва оце намовили тебе? До себе притягнули? А скажеш ясно, скажеш ти, як муж: це я упав ізнов, злучившися з ними по своїй власній волі. Це сам прийшов я до них, звязався разом із ними — хоч міг зробити я й інакше. Чи скажеш ти отак?

— Скажу: я сам! — відповів Давид. — Та певний я того, я голову свою даю, що угрин не встоїть у бою проти вас, а ляже головою. Я ж їхав оце нині, оглядав війська твої і твого брата і город оглянув. Якби був такий у мене, не був би я нині тут, не був би я ізгоєм!

Сліпець ждав, аж Давид Ігоревич скінчить своє слово, і запитав знову:

— Спитаю ще одно тебе, чи знаєш, брате, що найбільш причиняється до того, що я й мій брат завжди здобуваємо перемогу?

— На Рожному полі в бою проти Святополка ясний хрест зявився на небі над тобою, брате. Це всі кажуть, це бачили всі. Що за диво, що за благодать! Всевишній сам признав тобі перемогу!

— Завелике значення привязуєш, брате, до того, чого й не було — а не бачиш дійсної причини. Хреста на небі не бачив же ж мій брат і інші не бачили його. Та в нашему війську був послух і розумний провід, а військо Святополка, хоч удвоє більше, на чолі не мало голови. Здібний Святополк на те, щоб зловити когось у своїм дворі й дати на осліплення, а опісля вmittи від усього руки, та не здібний він повести мудру битву. До того карності й послуху нема в його війську. Оце ти, брате, памятай! І нині, коли проти нас іде сильніший від нас угрин, розібемо його своїм завзяттям, послухом, карністю й розумом на чолі! Програємо ж, коли спасення чекатимемо від чуда. Оце ти, брате, памятай!

— Угрина розібемо! — продовжав сліпець по хвиці. — Не чув бо я ще ніколи, щоб брат Володар хвилювався, або щоб кричав. Він довго думає про річ, а потім видає наказ — спокійний і тихий, та розумний і рішучий, Знай отже, брате Давиде, що коли прийшов до нас, ти мусиш слухати наказів моого брата. Щоб ти собі не думав, що може в Перемишлі воно піде ось так, як було в Любичі. Присягали всі мир, а ти зробив інакше. В Перемишлі так воно не йде! Послух, карність у нас. Не так, мій брате Володарю?

— Це правду кажеш, брате.

— А ти вже був гнівний, що я таку довгу завів розмову з Давидом. І це йому сказати треба. Будеш слухняний, брате Давиде?

— Слухняний буду і зроблю я все, що скажете мені, чи ти, чи брат наш Володар! — відповів Давид.

Сліпець задумався.

— Добре! — каже сліпець. — Просиш ти мене „Прости” — продовжав сліпець по хвилині. — Та не в „прощу” — тут діло, не в тому, чи підемо одним шляхом, чи ні? На минуле впала невидна заслона забуття. Куймо теперішність, бймося за завтра. Будемо далі жити в зго-

ді — значить: простили ми собі; розсваримося знову — значить: нічого й прощати.

— Все розумію, брате — відповів Давид — і все обіцюю тобі. Сліпий ти, брате, не бачиш світла сонця, та бачиш краще невидиме, як ми видячі всі разом. Обіцюю тобі. І послух обіцюю тобі і обіцюю побороти в своїй душі все, що підле та гидке; я все зроблю, що скажеш, і все слухняний буду слову, що ти мені розкажеш. Я твій думками і своїми ділами.

— Обіцяєш відродитися? Найперше треба вмерти, забути все давнє. Весна щоб була — найперше мусить бути осінь та зима, все мусить завмерти. Ось так і з людиною. І я, мій брате, знищив усе давнє.

В кімнаті було тихо. Крізь відчинене вікно заглядало сонце. Було тихо, помалу, п'явагом падали тихі слова сліпця, тільки між тими словами стелився вриваний плач нещасного Давида.

#### IV.

Князь Володар був здивований, що зустріча осліпленного брата з Давидом перейшла без великих бур. Правда, було йому дивно. Давид не вмів ніколи тримати інших у ладі і послусі й сам не був ніколи слухняний, а все виносив на перше місце своє „я”. Він був усе сварливий, віроломний, не знатав загального добра, а тільки своє особисте. Той самий Давид став нині нагло смирний, як ягня, слухняний, як добра дитина. Володар був вдоволений, що справу вже поладнано, та одночасно й рішив у думці: Давида треба кріпко тримати в руці, а то знов може перескочити в давнє так само скоро, як і нині. Та спішно було князеві і, не чекаючи кінця розмови сліпця з Давидом, виглянув князь у двері до сусідньої кімнати. Сиділа там його княгиня й княгиня Давидова. Ця остання глянула на князя допитливим зором.

— Все добре! — відповів князь Володар, ступаючи в кімнату. — Вчораши вороги сидять нині разом і як найліпші приятелі розмовляють.

— Слава тобі, Боже! — зідхнула своїм звичаєм княгиня Давидова.

Князь звернувся до своєї княгині і промовив:

— Княгине, коли вже маєш все готове, іди й проси всіх до трапези.

— Готове вже давно, жду тільки на наказ.

— Проси ж князів і дружинники нехай заходять, у нас досить ще праці.

Ввійшла княгиня в світлицю, де сиділи два нові приятелі, навхрест зложила руки, і віддаючи князям поклін, промовила:

— Застелені столи, просимо. Тільки не дивуйся, любий гостю, княже Давиде, що гостина не буде така, як варто було її урядити своєму гостеві, як ти. Тому прости. Війна та й гді. Обіцяvся мій князь піти на великі лови, та діла не дали, тому ще раз прошу: прости.

— Вскую печалишся, жено? — спитав сліпий князь, а до Давида каже: — Це брате, я чую від братової перед кожним обідом, полуценком і вечерею такі предисловія, потім столи аж угинаються.

— Не слухай, князю, Василька — промовила знов княгиня, тримаючи руки зложені навхрест і віддаючи Давидові поклін. — Брат Василько все був ласкавий до мене. Щераз прошу, прости.

— Чи я прощу? — відповів Давид. — Не тільки що прощу, а ще й завидую я вам усім тут у Перемишлі, не з лукавого, а щирого серця. Ви в своїй власній хаті, на своїй землі. Яке це щастя — ви й не знаєте самі, бо маєте його, та знаю оце я, що вже його втратив. Який мир і спокій і погода княжить у ваших теремах!

— Ласкавий дуже ти для нас! — відповіла княгиня і знов зложила руки навхрест і віддала поклін.

— Не ласкавий я, княгине, а правду щиру я кажу.

— Дякую сердечно, дай Боже і тобі, княже, в найкоротшому часі бути в своїм власнім дворі, на своїй рідній землі.

Князь Давид Ігоревич подякував за бажання, звернувшись до сліпого князя і просив:

— Позволь, Васильку, що до обіду проведе тебе не отрок, а отроком буду нині я.

Княгиня Давидова гляділа великими очима в двері й сама не вірила своїм очам, як побачила, що її князь веде сліпця попід руку. Княгиня встала скоро з місця

і підійшла до сліпця, повна поваги й пошани до страдальця.

Сліпець положив руку на її голову, а коли почув, що вона плаче, промовив:

— Життя тяжке, княгине, і тяжко побиває нас, та ми кріпімся духом, бодрімося й вірмо у гарніше завтра.

— Коли ж кінець тим мукам та стражданням? — крізь сльози питалась волинська княгиня.

— Кріпімся!

Дай спокій, Маріє — просив князь Давид жінку. — Тобі знову зібралося на плач, а це ж не ялося княгині плакати між людьми.

— Багацько не ялося, а ми це робимо. О, Господи, прости.

В юдальню сходилися тимчасом гості з гридниці. Перший увійшов перемиський єпископ Іван, високий мужчина з погідними, веселими очима; ішов великими кроками, при чому трусилася його довга сива борода по великому золотому хресті на грудях. Віддав хвалу Всешишньому, а потім, навхрест рамен цілуючися, вітався з князями.

— Велика премудрість Господня, що благословила твій прихід до нас, княже — промовив єпископ до князя Давида.

— Благословенне хай буде його імя святе! — відповів сумирно князь Давид.

— Це вже давно треба було до нас, чого ж сидіти в латинян? А що там угри? Не чув про них нічого, княже, в Польщі?

— Збирають, чути, свої сили, а в Польщі вірять всі, що в бої угри переможуть.

— Розуміється, вони цього хотіли б, та щастя оце наше, що крім волі й гарячих бажань Польщі над нами ще Всешишній.

— А на нашому чолі стоїть князь Володар, не їм встояти в бої проти нього! — запалювався Давид.

— Розуміється — продовжав єпископ. — Великі прогрішення тяжать на душі угорського короля Кольсмана, велика гордіня засіла в його душу, а Всевишній хоче його покарати за оці гріхи і дав під руку нашого князя. А цей уже його навчить! Не так, князю?

— Стараюся, — відповів усміхаючися князь Володар. — Тішить мене, що вірите в нашу перемогу, бо тверда віра це вже половина перемоги, це половина кожного діла. Ale не забуваймо, що й другу половину треба нам зробити. Одною лавою треба стати. Одною лавою! Крім цього, знаєте самі, як це тяжко навчити людей найпростіших речей, як це тяжко людям зрозуміти ті найпростіші речі! Одною лавою! Єпископ наш повинен священиків цього вчити, щоб вони це зрозуміли і день-у-день учили по церквах. Я вже вчу цього всього дружину свою, щоб у тіло, в кісті і кров увійшло, щоб із почуттям оцим уже родилося дитя. Сильніші наші груди за городові кріпкі стіни.

— Учив я цього досі і далі вчитиму — відповів єпископ. — Моя наука тепер буде легша і рясніші принесе вона плоди, бо примір добрий на очах усіх. А ще коли б так і всі князі!

Тимчасом входили в їдальню дружинники трьох князів, що вже давно зібралися, та не хотіли перебивати князям, знаючи, що між ними буде мова, якої не треба кожному слухати. Входили щолиш тепер, припрошуючися в дверях.

Перший увійшов низенький, грубенький боярин у густо вишиваній сорочці, підперезаний золотом вибиваним ременем, з якого звисали ретязі, а на них висіли золоті ключі. Чоботи мав на собі червоні сапянові. Та не так звертав цей боярин на себе увагу своїми чобітами та своїм вибиваним ременем, ні своєю сорочкою, як своїм чолом високим, мудрим.

— Оце мій воєвода і печатник на ізгойстві пан Константин Всеолозький — представляв князь Давид свого воєводу. — Розумний чоловік і, ніде правди діти, він перший піддав мені думку не сидіти дурно в ляхів, а годитися з тобою, брате — говорив князь Давид до Володаря. А вже коли прийшла вістка, що угрин іде проти тебе, брате, він переконав мене. І нині, як ми стаємо одною лавою, це заслуга моого воєводи.

— Я радив тільки — відповів скромно волинський воєвода. — Мою раду ласкавий був послухати мій князь. Значить, його заслуга більша в тому.

— Це добре сказано! Бо скільки разів ми радимо комусь розумно та на його добро, а він не слухає! Постухав брат Давид — значить його заслуга в тому — докинув князь Володар.

За волинським боярином увійшов високий рослий мужчина; ступав випростований, але так гостро, що аж долівка вгиналася.

— Це пан Кужіль, теребовельський воєвода — знайомив перемиський князь.

— Ага! це той? — спітав князь Давид, міряючи теребовельського воєводу від голови до стіп. — А мені казали, що воєвода Кужіль маленький собі ростом.

— Колись був і маленький — відповів грубим басом, сміючися теребовельський воєвода.

— Перед двома літами багацько крові напсував ти мені, пане воєводо!

— Не я це, господине — відповів сумирно воєвода.

— А хто ж? Це ж ти із своїми комонниками пустошив мої села й городи!

— Я смирний, тихий як мале ягня, хоч ростом я високий. Я й малої дитини не доторкнувся, але тәді наказав мені князь Володар, щоб я пустошив та щоб бив. А я все був служняний...

— А нині я тобі кажу, пане воєводо, щоб ти бив,

безпощадно бив у бою угрина! — обертає у жарт прикрі спомини волинський князь.

— Я все слухняний і буду бити, що є сил, а надто, що це вже наказав мені і мій князь, — відповів теребовельський воєвода і зігнувся майже в пояс, віддаючи князеві поклін.

— Пореєнко — представляє князь Володар другого теребовельського боярина, що стояв перед князем молодий, стрункий, гарний.

— Про цього я не чув іще, це син старого Порея? — спитав князь Давид.

— Перед двома роками і він був під Буськом і Все-вологем і Володимиром, але тоді він щолиш учився бити, тепер він уже трохи вміє, не зробить уже стиду ні батькові, ні князеві.

За теребовельськими входили перемиські. Перший увійшов воєвода Петро, високий муж, спокійний та важкий. Голова біла, як облита молоком. Відколи воєводу памятали, він завжди був сивий. Його називали й Мельником, бо питаютъ не раз старого воєводу, відки це узяв він таке гарне біле волосся, а воєвода відповідав: „Я був в однім млині, посварився з мельником, а той мене й обсипав клятою мукою, що й донині не відмиюся”. Голову тримав воєвода трошки похило, а ліве око жмурило він щохвилини. Це колись у бою зачепила його попід око стріла, але воєвода усе толкував, як його питали: Це ще замолоду дивився я за дівчатами й одна мене вкусила..

— Мій воєвода комонників Петро, — знайомив князь Володар Давида Ігоревича із своїм воєводою.

— Ага! Це знов той, що зайшов мене під Буськом іззаду. Майстерно зайшов ти нас тоді, пане воєводо, — вітався князь Давид Ігоревич.

— Часом воно вдастся — відповів воєвода, моргаючи оком.

— Дай тобі Боже, щоб і в бою з угрином тобі вдалося те саме!

— Як князь Володар накаже, то й спробуємо.

— Самих добрих знайомих стрічаєш нині, брате! — зажартував князь Володар.

— Цур їому! I самому тепер мені дивно, чого це ми воювали між собою — відповів, здвигаючи раменами князь Давид.

— Є в житті дороги, якими мусимо йти на те тільки, щоб побачити, що вони нікуди не ведуть, а тоді вже піти доброю дорогою, — промовив князь Володар.

— Або й знов блукати! — докинув князь Давид.

— I це буває, тяжким блуканням доходимо до правди. Не блукає тільки той, хто загалом неходить, так само як і з коня ніколи не впаде тільки той, хто ніколи на нього не сідає.

В світлицю увійшов низенький, худорлявий боярин. Лице мав худощаве і з лиця годі було розпізнати, чи має він тридцять, чи вже сорок, чи може й більше літ. Увійшов і віддав князям до пояса поклін.

— Воєвода моїх лучників Гострая Стріла.

Воєвода склонився вдруге в пояс.

— Пане воєводо, а де твій лук, де твоя тула? — спитав князь Володар.

— Лишив у княжій гридниці.

— Мій пан воєвода завжди носить на плечах лук і тулу повну гострих стріл, щоб завжди бути готовим до бою. Про нього говорять, що з луком і туллю повною гострих стріл він і вродився з лона матері — вияснивав князь Володар.

— Моя мати того не казала, а я знов не памятаю — відповів низький воєвода. — Ale що в житті завжди треба бути готовим до бою — це добре я вже знаю. I знаю й те, що тільки той, що напінятий має лук до стрілу, живе в спокою.

— Ми були в поході і я побачив, як пан воєвода Гостря Стріла спочиває, положиши лук під голову — докинув, сміючися, воєвода Петро.

— На те відповів би я щось, та жартувати будемо вже по бої — промовив низький воєвода і, звертаючись до князя, каже: — Ідучи сюди, стрінув я послів Кольомана.

— Посли Кольомана? — спитав здивований князь Володар. — Більш як певно, що це не посли, а розвідка.

— Ясна річ, — відповів воєвода Гостря Стріла. Словами не маємо вже що з Кольоманом говорити, а гострими стрілами.

— І мечами! — докинув воєвода Петро.

— І гострими копіями! — докинув знов воєвода Кужіль. — Ти, пане воєводо, Гостря Стріла, усе хвалиш свої гострі стріли, немов би інша зброя в часі війни не віддавала прислуг.

— Майбутнє наше тільки в піхоті, гострих стрілах і мечах — відповів низький воєвода, а до князя промовив: — Я велів на воротах стримати послів, а тимчасом післав до осмника Павла, щоб ними заопікувався. В цій справі й печатник наш зараз тут буде.

— Я б тих послів убив! — гарячився теребовельський воєвода Кужіль.

— Послів затримати, а там побачимо — промовив князь Володар. — А поки що сідаймо до трапези. Княгине, проси сідати гостей, а ти, єпископе, благослови трапезу.

## V.

Поблагословив єпископ трапезу й гості засіли. На першому місці посадили князя Давида Ігоревича, що відпрошуувався від тієї чести, але пізніше таки сів. І його княгиню прошено, щоб тут сіла, та вона воліла сидіти на п'якutі враз із перемиською княгинею. Біля Давида сидів по лівій сліпий князь, по правій Володар, а далі єпископ Іван і дружинники всіх трьох князів, і княгиня Давида Ігоревича, і княгиня Володарева. Сиділа тут і Анна, молода княжна, донька перемиського князя. В синю одіж була нині одягнена й скидалася на синю волошку між достиглим колосистим житом — старим лицарством.

Щолиш вони засіли й спожили страв, як князь Володар моргнув на стільника і той велів отрокам наповнити золоті пугарі вином. Взяв у руку Володар золотий пугар, встав з місця і таке промовив слово:

— До тебе пю, брате мій, Давіде Ігоревичу. Колись давно були ми другами й щирими приятелями, потім людтими ворогами, воювали із собю на життя і смерть. Нині не тільки, що відновили ми давню любов і приязнь, але віднині одна наша доля. Здобуду я перемогу над угрином, значить: здобув її й ти, програю я — програв її й ти.

І князь надлив вино з золотої чаші й підав решту Давидові.

— Брате Давиде, хай Бог дасть тобі здоровя і дозволить вернутися домів!

Давид Ігоревич випив надпіте вино до дна.

— Так, це я добре знаю, що віднині одна наша доля. Брате Володарю і ти, брате Васильку, хай Бог дасть вам здоровя, перемогу над угрином і все, чого серця ваші бажають.

— Дай Боже, дай Боже! — загула дружина.

Давид Ігоревич усе ще стояв із золотим пугарем у руці.

— Перед Всешишнім Богом і перед святыми іконами, що ось по стінах висять, і перед тобою, брате мій, Васильку — і він віддав сліпому князеві глибокий поклін — і перед тобою, брате Володарю — і він віддав Володареві глибокий поклін — і перед тобою, багатолюбивий отче Йване — і знову він кланявся до єпископа, — і перед вами, чесна дружино обох моїх братів, сповідаюся нині, грішну свою душу хочу облегшити — промовив серед безмежної тиші князь Давид.

По хвилині говорив далі:

— Перед тобою, брате мій Васильку, найперше сповідаюся, бо вельми прогрішився я перед тобою. Право кривавої пімsti маєш проти мене, право кривавої пімsti має і твій брат Володар на мене, але ви оба не користаєте з того права, ви оба прийняли мене між себе, як блудного сина, прийняли і ось садовите мене між себе до спільноти трапези. Своєю добротою розбили ви мою гординю і я каюся оце своїх гріхів. Я прийшов оце до тебе, брате Васильку, і слугою, отроком твоїм буду, щоб хоч частинно спокутувати гріхи. Так мені, Боже, поможи в святій Трійці нині, присно і во віki віков...

— I перед вами сповідаюся, панове дружинники, і всі ви, люди перемиської й теребовельської землі. Прогрішився я головно перед теребовельцями, що осліпив вам князя, що вів з вами війни, в яких погинув не один

із ваших близьких. Сповідаюся оце перед вами з гріхів своїх винних і невинних і прошу вас усіх, простіть мене, а я добрими ділами у мирі і в війні хочу спокутувати свої гріхи, так мені, Боже, поможи в святій своїй Трійці і нині і присно і во віки віков амінь. — І бився кулаком у труди і кланявся до них усіх.

— Я тобі простив — відповів сліпий князь, повстуючи з місця — так мені, Боже, поможи в святій Трійці. Я тобі простив і серце мое повне втіхи, як серце батька, що до нього вернувся блудний син. Тим сином радувався батько більше, як іншими синами. Так нині й я, вір мені, Давиде, тішуся тобою більше, як рідним моїм братом Володарем.

І князь Володар прощав йому все і княжа дружина прощала йому все.

— Дякую вам — відповів Давид, знову кланяючись на всі сторони, й додав: — Не був би я справедливий сам супроти себе, коли б не сказав іще й того, що не сам завинив я в тому горю; пхнув мене той самий, що й угрів наслав оце на вас. Його імени я й не всилі вимовити спокійно. Це той Ірод, що ввічі був моїм щирим другом, а позавічі прелютим ворогом; що ввічі мене лобзвав, а ніж гострив за спиною моею, це той, що сам до злочину мене підмовив, сам злочин зробив зі мною, а потім карав мене, ще й землі всі забрав мені.

— Твоя правда, Давиде, — промовив сліпець, — сам я це найкраще знаю. Знаю, хто попросив мене в свій княжий двір у Києві. Але признаєш і те мені, Давиде, що другів вибираємо самі. Вина твоя, Давиде, що твоїм другом став саме він. І коли нині сповідаєшся своїх гріхів, сповідайся ти й гріха того, що злих другів вибираєш собі.

— Твоя правда, брате, і цього каюся і сповідаюся — відповів князь Давид. — Винен я і цьому. Великий це дар уміти пізнавати людей, та я — не маю цього. Чи винен

тому я — не знаю. Та знаю тільки одне, що завжди чомусь усе, що підле, глупе, злохитне і низьке — до мене збирається. Ах, багацько розказав би я про те, як облягав мене Святополк і як мої городяни, а головно ті всі, що на них я числив найбільше, — зрадили мене. Не маю, брате, дару людей пізнавати!

— Вміти людей пізнати і правити людьми — це майже те саме! — промовив Володар.

— Це те саме і ось тому й пропав я, брате — зідхнув Давид Ігоревич.

— Господь ласкав іще. Господь ласкав — промовив сліпий князь, а за ним повторили з усіх сторін: — Господь іще ласкав!

В той час отворились двері і два отроки внесли на великому підносі велике печене порося, все облите чорним сосом, зробленим із спаленої соломи. Виглядало як дикун, що вибіг із ліса і спокійно положився на піднос, щоб сюди його внесли. Княжий сміхун захрунькав. Паця лежало на столі.

— Прошу, гостіться — припрошувала княгиня. Чим хата багата, тим і рада.

— Гарна штука! Оце дике? — спитав князь Давид.

— Домашнє, та мій кухар, майстер над майстрами, вміє його почорнити. Пробуй, княже, а побачиш, яку смачну юшку зробив він до нього. Просимо, зачинай — припрошувала княгиня.

Князь Давид Ігоревич устав і, одною рукою притримуючи ногу поросяти, зачав краяти ножем.

— Аж шкода краяти, така красота!

— А знаєш, княже, що я чув, бувши перед місяцем у купецьких ділах у Царгороді? — промовив з-поміж гостей перемиський купець Іван. — Отже чув я таку дуже дивну новину. На царському дворі в Царгороді знайшлася одна княгиня, що не хотіла брати мяса своїми власними пальцями.

— А чим? — спитав здивований князь Володар.

— Не хотіла брата мяса і загалом густої страви пальцями, а веліла собі зробити із золота малі вилки, такі самі, як у нас уживають до сіна, але маленькі. Одною рукою тримала вона отже оці золоті вилки і тими вилками притримувала мясо, а в другій мала ніж і так краяла, а вкрайнє несла потім вилками в рот.

— І не вкололася? Не пробила собі язика? — спитав здивовано князь Давид Ігоревич.

— Про те я вже не чув. Але видно навчилася так їсти і вже не скалічилася — відповів купець.

— Ну й видумали таке, — докинув хтось із гостей.

Князь Давид Ігоревич урізав тимчасом кусень мяса й заїдав. За ним краяли й інші, брали в руки й їли, по-пиваючи вином. Єпископ розговорився й нарікав на Грецію.

— В Греції багацько не по-божому. Ось такі театри. Створив Господь чоловіка на свій образ і своє подобіє, а скоморох замастить Божий образ і Боже подобіє всякою гидотою й веселить людей. На жаль і на Русь прийшов театр і погані скоморошині лиця, а люди величають їх, забуваючи при тому Бога.

Князь Володар сидів задуманий.

У гридниці збиралися тимчасом дружинники, старшини з полків, що стояли під Перемишлем готові в бій. І з княжої гридниці доходив гамір у княжу столову. Почув цей гамір князь Володар, повстав із місця і каже:

— Оставмо театр і скоморохів і розмову про них на інший час, хоч скажу правду, люблю скоморохів і їх лицарські пісні про лицарські бої. Лишімо й греків із їх золотими вилками та йдемо до нашого діла. Може й не повинен господар перший уставати від стола, та ось домене все сходиться дружина думати думу по-старому звичаю враз із сходом сонця. Та нині прийшов ти до мене, брате, і дружині велів я прийти по обіді. Чую, що

вона вже зійшлася до гридниці й гаморить. Тому й під демо поміж неї й тебе, брате, прошу поміж нас. А по- кищо випємо востаннє. Завтра половини з нас не буде вже в Перемишлі і вже не так швидко зійдемося разом і не одна буйна голова злетить до тижня з буйних пліч. Напиймося востаннє! Першу чарку пив я на здоровя нового друга і союзника брата Давида, а цю останню пю на здоровя другого друга.

Князь урвав на хвилинку. Всі були певні, що він питиме на здоровля свого сліпого брата, якого дуже любив. Але князь підняв угору свій блискучий меч.

— На меч випємо! Бо доки меч у наших руках, доти ми вільні! Інші народи хай кохають золото, срібло та багатство, я ж люблю одне залізо, воно дає волю й багатство. І нині найважніший у нас меч — він один оборонить нашу волю! І на лук я ще пю, бо й лук віддав нам уже нераз велику прислугоу і в бої, він знову нам допоможе. Та меч таки найважніший! На гострий меч, оця моя чарка!

— На меч, на меч! — загула дружина і вгору підняла мечі, заліznі, гострі, обосічні.

— На меч! До тижня може неодин із нас уже ляже голововою!

— Тепер думати думу, — кінчив князь — сонце вже високо піднялося вгору.

## VI.

Княгиня Давида Ігоревича сиділа з перемиською княгинею в кінці стола й розказувала про своє горе. Як тяжко жилося в часі облоги Володимира Волинського, як тяжко було розставатися з домом, з своїм господарством!

— Княгине, це все минеться й перейде, як усе переходить на світі — потішала перемиська княгиня.

— Минеться, — напевно минеться, але й нас тоді уже не буде! О, Господи!

Але потім зійшла розмова на дітей.

— Гарну маєш доню, сестро. Чорне волосся й сині очі — це рідко впарі ходить. Не одному лицареві завернулася вже певно голова, защеміло серце — шептала волинська княгиня перемиській.

— Господь ласкавий, — відповіла, усміхаючися, перемиська княгиня.

— Весілля вже певно за плечима?

— Ніби так, ніби й ні — значливо відповіла перемиська княгиня.

— Ні, ні! — заперечувала княжна Анна, що сиділа біля мами. Вона вся почервоніла й заперечувала головою: — Ні, ні, до весілля ще далеко!

— Але ж, Анночко, чого ж це так кажеш? — питала мати.

— Я ж і не бачила ще його, усяке може бути...

— А з ким? — питала тихо волинська княгиня.

— Це все ще в великій тайні. Цього року, як сніги стопилися, були в нас посли князя Володимира Мономаха. Через них і переказував переяславський князь — княгиня шептала тихо, немов боялася, щоб хто не підслухав — Володимир Мономах, що грецький цар бажає сватати нашу Анночку для свого сина Луки.

— Грецький цар? — спитала шепотом княгиня Давидова.

— Грецький цар — повторила так само шепотом перемиська княгиня.

— А відки ж відомості в нього, що в вас така донька? До Греції від вас же далеко!

— Не скажу, не знаю, та переказував князь Мономах, що до грецького царя дійшли вісті про битву на Рожному полі, що ось то наші здобули перемогу і з нами він бажає подружитися. Крім того — казали посли — дійшла вістка й про те, що наша Анночка виросла нівроку, і ось задумав цар післати своїх сватів. Значить, як я оце казала: ніби воно так, ніби ще й нічого. Ніби так, бо може прийдуть свати й весілля ось-ось за плечима, а ніби ще й нічого, бо ось іде війна, а та вкороче життя людей і вивертає всі задуми й діла. Всяко може бути.

— Ой, так-так! Тяжкі переживаємо часи! Не від нас залежала хвилина наших народин. Одні люди родяться у тихий, мирний час, і ввесі їх вік пливе сумирно, в щасті, а нам судила доля вродитися у час кривавих боїв, у час нещастя і скитання. А що відповіли послам? Щоб грецький цар слав послів-сватів у Перемишль?

— Ми відповіли, що донька ще не засватана, вільна, а прийдуть посли-свати, то й раді ми сватам, а там побачимо. Про царенка Луку переказував Мономах, що це лицар, розумний, благородний і багатий.

— Буде грецьким царем той Лука? — питала далі волинська княгиня.

— Царем стане його старший брат, а він по ньому.  
— Охо-хо-хо! — зідхнула тяжко волинська княгиня.  
— Хто зна, чи з того щось буде...? — докинула молода княжна. — Я ще й не бачила його і він мене не бачив. Побачить, може ще й роздумаеться. Усяке може бути.

— Вірмо, що все буде добре, — потішала мати.  
— Охо-хо-xo! — зідхала далі волинська княгиня.

...І пощо мама розказує це все? — думала княжна Анна. — Волинська княгиня така пригноблена, прибита своїм нещастям, горем, що чуже щастя дразнити її, виводить з рівноваги. Автім, і поправді, хто зна, чи з того що буде? Вона не бачила, не знає ще його...

Князь Володар увійшов тимчасом у гридницю, пускаючи перед собою князя Давида Ігоревича. За ним увели сліпого князя, що хоч сам нездатний у бій, хотів думати думу з усіми, послухати їх і порадити їм з давнього свого досвіду.

Довкруги гридниці сиділи вже на лавах дружинники. Ті, що не містилися на лавах, стояли при входових дверях. Князь увійшов і затихла гридниця. Князь привітав усіх, а потім став казати, пощо їх скликав.

Найперше говорив про приявного князя Давида Ігоревича. Пригадував, що ось перед двома літами воювали вони на смерть і життя з князем Давидом Ігоревичем. І ніхто тоді й не міг сподіватися, що може прийде хвилина, коли князь Давид Ігоревич не тільки буде гостем у Перемишлі, а ще й союзником стане з ними всіми в їх гридниці, на военну пораду. Але ця несподівана хвилина прийшла, як приходить баґацько несподіванок у світі. Після цього просив князь Володар свою дружину, щоб слухала брата Давида Ігоревича і віддавала йому честь та пошану.

— Віддавайте йому честь, як моemu братові, а його дружину, що прибула з ним разом, йому вірна аж до

смерти, шануйте як самі себе. Не робіть їй пакости, а все поможіть і поступайте так, щоб вона почувалася, як у себе дома.

Щойно після цього сів Володар на своєму престолі і просив князя Давида Ігоревича і брата Василька, щоб сіли біля нього. Сіла й дружина. І знову говорив князь Володар. Він думав лишитись у Перемишлі ще пару днів, щоб полагодити найпильніші справи. Завтра рано ви-рушили в гори до границі полки під проводом воєводи Петра. Ішов з цими полками й Володарів син Ростислав. Ішов перший раз у бій.

— Готовий, сину? — спитав князь Ростислава.

— Готов! — відповів живо юнак яких сімнадцять років.

— Підеш під рукою пана воєводи Петра. Пане воєводо, Петре, і ти вже готов?

— Чи я вже готов? — замість відповіди спитав старий воєвода, прижмурюючи ліве око. — Хоч би й зараз готов до бою, — хоч сказавши правду — не дуже то й рад, що кажеш, княже, йти з наймолодшими.

— Не радий? Може не слухають тебе? — спитав князь.

— Не слухають мене? — і старий кліпав живо лівим оком. — Не слухають мене? Ну, хай би спробував котрий, хоч боярин, а хоч і княжий син!

— Чому ж ти не радий? — спитав князь, усміхаючися, бо любив старого за його правду та завзяття.

— Чому я не радий? Бо молоді йдуть дуже скоро в бій, та ще скорше з нього утікають. Ось недавно на Рожному полі пішли на лівому крилі найперше двадцятилітні в бій. Скоро вони йшли, та кожний з них лишив дома молоденьку жінку, або ще дівчину. Ой скоро вони йшли у бій, та ще скорше не витримали бою. Тоді післав ти, княже, старших, що дома лишили дітей. Ті йшли вже поволіше, але й ті не витримали бою. Аж пішли вкінці

п'ятдесятилітні. Ці йшли поволі в бій, та як вже станули проти ворогів, із бою не вступилися. От чому я радше веду старих до бою!

— Це все я знаю — промовив князь. — Знаю, що молоді буйні, тому над ними наставив я тебе, пане воєводо, Петре, щоб молодий вогонь і твоє знання зіллялися в одне.

— Або то можливе? — запитав старий.

— Навчиш їх ладу та порядку і послух защепиш у їх серця. І сина свого Ростислава з тобою шлю я, пане воєводо. З тобою шлю, бо знаю твою правду і твою тверду руку. Кажу ж тобі: не княжий син він у тебе, а воїн, як кожний інший.

— А хто ж казав, що ні? — запитав старий.

— Готов отже, пане воєводо? — спитав князь іще раз.

— Готов! — відповів Петро.

— За воєводою Петром піде теребовельський воєвода Кужіль — промовив князь і вичисловав далі, котрі частини йдуть, а котрі мають бути готові і коли виrushaють в поле. Скінчивши оце, промовив:

— Завтра виrushaють в поле молоді, готові стоять дальші полки моого брата Василька і мої брати Давида Ігоревича. І город наш Перемишль вже укріплений, та мимо всього не скажу я ще, що ми вже готові.

— Правда — говорив князь по хвилині — отут у гридниці чув я вже нераз, що ми рознесемо, розібемо ворогів, та я не чув іще, як і де має статися, як і де це станеться напевно. Нераз я чув отут у гридниці, що йдемо в поле проти ворога, а не вдастся нам у полі, тоді замкнемося у город і хай нас здобуває. Та не забуваймо ми того, що замкнений город — уже половина програної війни. Не забуваймо ми того, що в замкненому городі проти нас воює не тільки Кольоман, а ще й його союзник: час, і другий, ще грізніший: голод; і скільки б ми

запасів не набрали в город, то коли день-у-день будемо готове споживати, нового ж не привозити, — з часом вичерпаемо все.

— Ми в поле йдемо! Вже завтра молоді виходять в поле — промовив воєвода Кужіль.

— Не знаєш ще всієї думки — ѹому на те Петро воєвода.

— І я це чув, що йдемо в поле — промовив князь. — Та не чув я того виразно й рішуче, що в полі, тільки в полі, мусимо розбити ворогів! А чув я ще й надію, що як не піде — мовляв — у полі, ми город іште маємо. Боюся дуже, що ця надія на наш город ослабить увесь запал. Нема у нас города, а є одне поле і тільки в тому полі нам розбити ворогів!

Князь замовк на хвилину, наче надумувався, потім говорив далі:

— Нема города! Одне тільки поле, наш розум і відвага! Це наш закон і наш наказ невблаганий, що сам я ще готов спалити ввесь город, щоб ми вже в ньому не бачили рятунку. Бо ворог лютий, веде великі сили, тому на город не маймо вже надій!

Гридниця мовчала. Чекали всі, що далі скаже князь.

— Я сказав — промовив князь далі — що мусимо розбити ворогів у широкому полі. Не час ще нині і не пора, щоб я виявляв вам усі мої задуми, що вже довго ворушать мій ум, над якими вже довго працює моя думка і думка моого брата Василька і ще декого з вас. Одне скажу нині: найважнішою частиною моїх військ, серцем моєї оборони, не буде наш город, ні високі його стіни, а тугий лук. Тому я вже давно побиваюся, щоб лучників було у нас найбільше, щоб мали як найбільші запаси гострих стріл, бо в бою приайде хвилина, що стрілами сипатимемо як дощем, що стрілами затемнимо ясне сонце і з дня зробимо темну ніч. Тому, пане воєводо

Гострая Стріло, пригадую тобі: тугі луки й безмежні запаси гострих стріл!

Покивав головою воєвода Гострая Стріла і відповів князеві оце слово:

— Твоє бажання, княже, знаю вже й давно в мене нема ні іншої праці, ні іншої журби, як тільки, щоб зібрати як найбільше лучників. І стріли тешуть майстри наші без перерви день-у-день, кують їх ковалі і щодня повні вози привозять їх у город. І польки мої день-у-день вправляють.

— Добре, — відповів князь. — Іще нині піду з тобою, пане воєводо, оглянути склади, а завтра по відході наймолодшої дружини огляну твоїх лучників.

По хвилині промовив:

— Я вже говорив вам, що мені треба ще й половців. Треба мені комонників половецьких. Правда, і в нас є комонники, та наша земля вже порита плугом, а наші комонники вже тяжкі, як та рука, що веде чепіги плуга. Мені ж до бою треба легких, що з кояні не злазять, а ввесі вік проводять на коні. Таких не родить уже зорана земля. Їх родить тільки один широкий степ. Із вітром летять вони в здогін, при тому стріляють з луків та ще й як! І кінь летить під ним і ціль йому втікає, а він поцілить однаково, як коли б обое стояли твердо на одному місці. Ось таких мені треба на зачіпку угрів. Як знаєте, я вже вислав послів до хана Боняка, що кочує на долішньому Дністрі й Прutі, й хан Боняк обіцяв прийти сюди. І вже нині він тут повинен бути. Та широка вдача половецька! Обіцяв, та слова не додержав. Тому думаю таки завтра рано вислати знов послів у степ, щоб привели як найскорше хана Боняка.

— Правда! Правда! — промовив Давид. — Найважніша причина втрати моого города й моєї батьківщини, це те, що я надіявся на город, на його стіни — а не на людську грудь! В часі облоги закрався в город гот

лод і сварня і дөвга тривога й нудьга. Тому й навчений уже досвідом признаю за тобою, брате Володарю, правду і дуже радується мое серце, що й ти прийшов до тієї думки. В поле і тільки в поле! Коли ж для цього потреба нам половців, то ясна річ, що треба йти по них. Кому ж тут іти? Кожний із вас — я бачу — має тепер багацько усякого діла, тому позволь, брате Володарю, щоб я пішов твоїм послом у широкий степ. Я піду завтра, оставляючи свою челядь і дружину в тебе. Людей візьму своїх, та буде воно добре, коли підуть зі мною і твої, може хто з тих, що вже раз були в хана Боняка, що знають уже шлях і місце й поведінку ханів полівецьких.

— Дякую, брате, як хочеш, то йди. Людей тобі додам. Коли ж будеш уже готовий? — питався Володар.

— Хочби й завтра рано.

— Добре, брате, нині ввечір ми ще й обговоримо діло.

При кінці піднявся сліпий князь. Стукнув костуром, яким підправся, по землі. Всі очі звернулися на нього, а він стояв непорушно, опертий на костур і ніби дивився на них усіх. І це промовив слово. Говорив тихо, та виразно.

— Як зачувати, угорський король тяжке збирає військо, вже нині будує пороки й метавки, щоб уже з готовими перейти сюди. Він числить на облогу Пере-мишля, але власне тому ми йдемо в поле, щоб розбити його задуми. Розбиті задуми — розбитий тим самим і ворог. А тільки присягніть, що тут нічого ви не чули. А хто вас запитає, ви все кажіть: „Кріпкий наш город, кріпкі його стіни, до смерти боронимо його!” Найперше треба вбити духа ворогів. Присягніть!

— Присягаємо! — загула повна гридниця.

## VII.

— Тепер приймемо послів — промовив князь.

До княжого престола підійшов мужчина низького росту, худощавий, як воєвода Гостряя Стріла, а тільки хитріший з лиця та очей і ніс мав піддертий догори. Це був княжий осмник, поліційний княжий урядовець. Про нього говорив нераз князь жартома: „Як би я мав пса з таким добрим нюхом, як ти маєш, пане осмнику, то дав би я за нього п'ять пар волів тучених та ще й гри-вень сто золотих”. Оцей то осмник усміхнувся тепер до князя і каже:

— Заки приймеш, господине, послів, позволь, що вперед подам тобі звіт, що розвідався я цікавого про цих не послів, а розвідчиків.

— Кажи — промовив князь.

— Повідомлено мене, що підозрілі посли прийшли в княжий двір. Зібрався я і йду. Іду вгору в город, аж глип, проти мене йде угрин, отрок. Вже з города ішов. Дивлюся я на нього і вже десь його я бачив. Похила постать, волосся кучеряве й мутні очі. Віддав він мені честь і далі спішить швидко, та я його затримав.

— Чекай — кажу — угрине, вже десь то бачив я тебе!

— Так, пане — каже він, — ви бачили вже мене. Я з Ряшева.

— З Ряшева? — мало я не крикнув. — Невже ж це ти той самий, що я тебе судив? — А це в Ряшеві зло-

вили ми були одного, що все доносив ляхам. Це було тому літ пять, за цей час він уже підріс, уж борода й вус вирости йому й тому я не міг відразу його пізнати. Та нечиста була в нього совість, бо відразу він мені й каже:

— Так, ви судили мене в Ряшеві, та я втік до ляхів, але там було мені зле і я перейшов до угрів.

— До угрів? — питаю я. — А що ж ти робиш тепер у них?

— Я все розкажу — каже він — і зраджу тайну не одну я вам, а тільки слухайте мене. Я знаю Перемишль і інші руські городи й тому взяли мене угри з собою. Та я не зраджу своїх, кленуся живим Богом, я тільки угрів обманюю, бо думаю таке: довідаюся багацько тайн від них і своїм принесу.

— Добре робиш — кажу дурневі — за те тебе нагороджу, а покищо скажи, хто це приїхав послом і чого він хоче тепер, як сам Кольоман війною йде на нас?

— Це приїхали близькі люди Кольомана.

— Чого ж приїхали вони?

— Багацько говорити, дивна ця історія, та я оповім усе — каже він усміхаючися. — Оповім усе, як це мені казали, як я чув. — I оповів мені таке:

— Десь недавно сидів угорський король Кольоман між своїми найближчими, весело забавлявся й серед веселої забави каже:

— Що збираю кріпке військо проти галицьких князів, — це знаєте добре. Що рознесу їх на сто вітрів — це Бог на небі мені свідком. Та ще перед боем хотів би я знати, кілько війська має Володар і кілько його брат. Кілько пішого у них і кілько кінного та як сильна залога в їх городах. Хто з вас принесе точні вісті, коня з-під мене і цей мішечок грошей назве своїм. — І, це кажучи, відіпняв король від пояса мішечок повний золота і кинув ним об стіл.

Задзвеніло золото милозвучним звуком, а кінь — кажуть — заіржав на дворі, чудовий білий королівський кінь. Але тихо було між королівською дружиною. Вони споглядали один на одного, немов кажучи: „Ну, йди... Ти ж нераз хвалився відвагою і розумом своїм. Іди й тепер покажи відвагу!” — І було тихо.

— Щераз ударив король мішечком об стіл і щераз, кажуть, заіржав королівський кінь, як ось піднявся королівський боярин, що нині сюди приіхав. Він найвищий з усіх, називають його Пішта. Тільки прошу: не кажіть йому цього. Він піднявся і промовив:

— Королю найясніший, позволь, що я піду й принесу точні вісти.

— Як ти оце зробиш? — запитав король.

— Дуже просто, тому певно, точно й докладно. Піду в Перемишль не як розвідчик, що завжди скривається, дрижить і тримтить, непевний своєго життя, а ти, королю найясніший, давай грамоти мені, щоб твоїм послом я поїхав у Перемишль. Всі ж знаємо це і знає й Перемишль, що ти, королю найясніший, сватаєш Збиславу, доньку київського князя. Київський князь у придане віддає тобі всі галицькі землі. Це знають теж усі в нас і там, у галицькій землі. Отже нині посилаеш мене, королю найясніший, до князя в Перемишлі в посольстві. Мовляв: ваші землі віддані мені, та заки прийду сам і возьму їх у бою, ще мирно хочу з вами говорити. Правда, з того посольства нічого не вийде, але я буду в Перемишлі, а там одне побачу сам, за гроші друге розпитаю. До того з собою візьму людей, що добре мають очі і бачать все, чого й не бачать інші. Осьтак і донесу я все тобі.

Король подумав хвилину.

— Коня давав я за відвагу, твоя ж думка мудра, хитра, не відважна. Та хай буде. Стоїть мій кінь і гроши, а ти в дорогу ідь.

І Пішта вибрався в дорогу й мене взяв, а я поїхав, бо ж я уже казав, хотів я все довідатися від них, щоб вам донести усе...

— Добре — кажу — за все заплачу тобі, а покищо завертай коня, поїдемо в місто, а там перед послами повториш все те, що ось сказав мені.

— Ні, — каже він мені. — Знаєте, я не хотів би так одверто, знаєте...

Та я стягнув уже з плеча лук і натягнув тятиву. З долини надійдили наші.

— Злази з коня! — крикнув я. — А то застрілю як собаку!

Він побачив, що з долини йдуть наші, і зліз з коня і блідий пішов.

— Я ж вам служити хочу — шепче він іще та я загнав його до воріт і там велів звязати. Там стали його бити, а я прийшов сюди.

Князь усміхнувся.

— Я вже казав, що коли б я мав пса з таким добрим нюхом, як у тебе, пане осмнику, то дав би за нього п'ять пар волів тучених і ще гриневень сто золотих.

— І було б мене шкода, бо я як твій, княже, осмник, зароблю більше, ніж твій пес на ловах.

— І це правда! — промовив князь. — І за нинішнє твоє діло тебе я нагороджу, а покищо приймемо послів. Ведіть ви їх сюди.

Кілька хвилин пізніше ввели в гридницю угорських послів.

Сміло ввійшли послі, а на їх чолі йшов Пішта, високого росту, всміхнений; він мав звичку що хвилини гладити себе по кінчику довгого носа. Віддав князеві поклін і передав звинену грамоту. Потому звернувся на боки, де сиділи дружинники, і їм віддав поклін. На лицях дружинників спостеріг усміх, що в першій хвилині його збентежив, але негайно прийшов знову до рівноваги ума,

погладив себе по кінчику носа і ждав, аж князь прочитає грамоту.

— Грамота вірна — промовив князь по хвилині. — І тепер повинен я тебе спитати, з чим приходиш, любий после? Та ще вперед спитаю тебе що іншого. Цієїночі приснився мені сон, та ніхто з моїх дружинників не вмів мені його пояснити. Може зуміеш ти мені його пояснити, тому послухай, оповім.

Угорський посол погладив себе знов по носі і склонивши промовив до князя:

— Снів не пояснював я ніколи, не знаю, чи зумію.

— Оцей, що мені приснився, напевно відгадаеш. Отже снилося мені, що угорський король Кольоман урядив великий пир і, напившися токайського вина, промовив: — Що збираю кріпке військо на галицьких князів, це знаєте добре. Що рознесу їх на сто вітрів, це Бог на небі мені свідком. Та ще перед боєм хотів би я знати, кілько війська має Володар, а кілько його брат. Хто з вас принесе точні вісті, коня зпід мене і ще міща грошей. — І, це кажучи, король відіпняв золотий мішечок від пояса, повний золота, і кинув ним об стіл. І кінь білий королівський заіржав тоді на припоні. І ти, пане после, повстав тоді змісця і обіцяв піти в Перемишль і все розвідатися. Оце все мені снилося. Але снилося мені й те, що нагороди від короля не дістав ти, пане после, задля маленької дрібниці. Правда, ти розвідався про все точно та докладно, а тільки з тими вістями прийшов ти трохи пізно — по війні вже.

Гридниця засміялася, а посол гладив себе без перерви по носі, переступав з ноги на ногу й боровся у думках, що князеві відповісти. Заперечити усе, — було б неможливе, бо ж князь усе зінав, не лишалося нічого іншого, як признастися. Але князь не мав уже часу з послом говорити. Княжий осмник приступив до послів і промовив:

— Ви чули, що наш великоможний князь сказав?

Вісті про наше військо принесете своєму королеві, а тільки спізнитеся... По скінченій війні напишете по високий окуп, а покищо прошу, ходіть під мою опіку.

— А з нашим подвійним зрадником поступиш, пане осмнику, як велить воєнний закон — скінчив князь.

Бивели угорських послів, а князь остав сам один з воєводою Гострою Стрілою.

### VIII.

Сонце зближалося до заходу; на землі стелився сумерк.

У малій кімнаті княжого замку, якої вікна виходили до заходу і крізь які падало останнє проміння заходячого сонця, розпростерла княжна Анна широку, як погідне небо, синю коругов. По цілій кімнаті пішов від синього полотна хоругви синій відблиск, від якого видавалися синявими й стіни світлиці й лице молодої княжни й лицє княгині, що розмовляла з донькою. Розпростерла княжна хоругов і на синьому полі підійнявся лев тканий золотом.

— Мамо, а правда, що гарна коругва? Хоч я сама й вишивала і хоч не лицює самій себе хвалити, то таки мушу сама свою роботу похвалити! — промовляла княжна до мами з одушевленням. — Ще тільки прибуть її зараз до високого держална і завтра рано піде вона на чолі наймолодшої дружини, на чолі полку моого брата. Військо йде, шелестить коругва, а лев пнеться вгору та вгору, а військо йде, несеться пісня, раз, два, раз, два!

— Пусте тобі в голові — відмовила мама. — Тішишся роботою своєю, а не бачиш, що війна, страшна війна йде на нас усіх.

— Війна? — спитала донька живо. — Що війна? Всі війни батько виграє. Ось тільки вийшов батько

в бій, а завтра — бачу — вертається вже з перемогою, а перша — моя коругва. Вітер розвіває, шелестить, а лев пнеться вгору та вгору, а війська йдуть і йдуть, несеться пісня. Раз, два, раз, два...!

Княгиня покивала сумно головою.

— Молоденька ти ще доню — каже — й несвідома горя, що йде на нас усіх. — І лице княгині ставало поважне, сумовите. — Іде військо, несеться пісня, раз, два, раз, два, як ти це кажеш, але де ранені де вбиті? Наші брати, сини, мужі, пропали десь без вісти, невідомо, де вбиті, не знаємо, які звірі рознесли їх кості, які трави поросли над ними. Яке горе в душах їх жінок, але ти ще молода, не зовсім розумієш ти цього.

Лице княжни, перед хвилиною ще усміхнене, веселе, набрало поваги, посумніло від маминих слів.

— Це все правда! — відповіла поволі. Будуть ранені, будуть вбиті, бо й виграна битва лишає по собі море крові, сліз і горя, та що ж робити, мамо? Не битися? Батько мав би не битися, коли угрин нападає його землі? Добровільно мав би уступити? Добровільно стратити землю, добровільно волю?

— Ні, не це кажу я, доню, — відповіла княгиня. — Батько мусить битися, боронити край та волю. Те тільки кажу я, що заки дійдемо до користей перемоги, ба-гацько нам треба перетерпіти, значить, нема чим нам нині тішитися. Ти молоденька ще, донцю, одне бачиш у бою, в цілій війні, що вітер гарно розвіває коругву. Ой, бачила я гірше! Ось і тепер ти тішишся — сумує мое серце! Ти тішишся, що твоя коругва піде на чолі військ — я бачу, що під цією коругвою піде молодий полк до бою, а на його чолі стане Ростислав, твій брат, а мій син. Молоде воно ще, та недосвідчене, само потребує ще опіки, а тут воно стає вже на чолі й у бій веде. На все я стратила його.

— Без бою і — без волі! — відповіла донька і кат-

зала далі: — Мама вважає нас усіх малими ще дітьми, особливо Ростислава. Воно мале ще, а цьому малому небаром двадцять літ. І мудрий він, проворний та відважний. Я певна, що в славі вернеться з поля битви. А що до того, що він уже на чолі, то властиво він і не на чолі, бо ж батько поставив на чоло старого воєводу Петра. Йому під руку Ростислав, щоб набрався дотепу й розуму в старого. Чого ж бойшся, мамо?

— Війна — відповіла сумно мама. — Мами плачують синів, війна їх забирає.

— Війна! Війна! — сміялася весело донька. — Батько переможе. Ростислав вертається з поля бою в славі, вітер розвіває коругви, несеться пісня і військо йде раз, два, раз, два! — і донька стала до такту похожати по кімнаті.

Княгиня гляділа на доньку і веселощі доньки розвеселювали і її.

— Ось так, мамо буде! Ось так будуть наші вертатись з поля битви!

— Щоб Бог так дав! Щоб твоє слово сталося ділом!

— Треба тільки вірити, твердо вірити!

Сонце заходило за гори і в княжі покої входила темрява.

— І твоя справа мене тривожить — промовила по хвилині княгиня.

Отрохи вносили в кімнати запалені воскові свічі й, побажавши княгині й княжні доброго вечера, розставляли їх на столах.

— Моя справа? Яка це моя справа? — спитала донька, поглянувши на маму своїми гарними синіми очима.

— Знаєш сама, що свати грецького царенка мали десь тепер прийти до тебе, а тут війна, відложиться діло, відложене ж діло — часто вже не діло.

— Мамо — промовила донька із серцем. — Мамо,

грецького царенка не бачила я ще ввічі і ви, мамо, не бачили його. Невже воно так написано в книгах, що грецький царенок мусить бути гарний, добрий, серцю милий, любий? Батько радий, що з причини державних діл посвоячиться з грецьким царем, та проте не бажає дати мене за нелюба. І ви самі і батько так сказали послам князя Мономаха, щоб прийшли свати грецького царенка, та ви додали ще й те, що ні я не бачила його, ні він мене не бачив, що нам ще треба розмовитися, пізнатися з собою... Досі сватів іще не було, ми ще не змовилися, за чим же тут тужити? За чим побиватися? Це діло поправді ще не діло.

— Я бачу все, що не радо говориш ти про нього. Казав же посол Мономаха, що царенок Лука відважний, красний понад усіх. Сама ж ти чула, як казав це посол.

— Чула. Але знаю я й те, що міле одному — не мусить милим бути іншому. І те я знаю, що любимо не те, що гарне й відважне, а що припаде до душі. Чому ж нам саме це, а не те припало до душі — хто може це сказати? Так Бог дав! — скажете — і от уся причина. Не сказала я ще, що не полюблю його, але й того не можу сказати, що вже його люблю, тому тільки, що грецький він царенко. За мало бути царенком, щоб здобути серце дівчини.

— А корутви розвиває вітер фі-фі. Раз, два, раз, два! — усміхнулась гірко мати. — За мало знаєш ти життя. Молода ти ще, доню, й не знаєш того ще, що означають ці слова: син грецького царя! На ввесь світ найсильнішого царя! О, ти не знаєш, доню, сили цих слів, тим більше, коли казали посли, що він відважний, лицар понад усіх.

— Оце все й побачимо ще.

— Заки побачимо — війна розбити може усе це діло.

— Це ще й не ніяке діло. Автім, що думаєш, мамо, що тут мені, чи тобі, чи нам усім робити?

— І сама не знаю. Пішла б до батька порадитися з ним.

— Не раджу нині з батьком про це говорити. Увесь він зайнятий війною, а що не війна — що ж це обходить його нині?! А втім, що він може тут придумати? У батька ось тепер князь Давид, виправляє його батько завтра в степ. Рішають там важні діла, чого ж іти до них з дрібночесним та пустим?

— Я й сама не знаю нічого! — промовила княгиня, задумуючися. — Попав Перемишль в облогу і — пропало все — говорила як би до себе. — Ale хто зна? Грецький царенко все таки готов святів післати, а ті як зайдуть під обложений Перемишль, попадуть іще в полон.

— Або й ні! — перебила донька. — Годі журитися тим, що може ще й не статися. — І щоб звернути увагу матері в інший бік, вона розпростерла знов коругов і промовила: — А така гарна оця коругва! Військо йде! Напереді Ростислав, раз, два, раз, два — і княжна ходила бадьоро до такту по кімнаті з рукою піднесеною вгору, немов тримала в ній вгору піднесену коругву. Раз, два, раз, два.

Княгиня задумалася.

...Напереді її Ростислав, молоде княжа, якого дозирала, як ока в голові, її любе дитя... вперше вилітав. Наказав батько і син ішов. А там — чи її материнське серце могло забагнути й могло відвернути те все, що грозило її синові?!



» — Мамо, а правда, що гарна корогва?... (До 60 стор.)



## IX.

У світлицю ввійшов у тій хвилині юнак у шоломі на голові, але крізь підняті вічко було видно гарне молоде лице. На грудях дротяна сорочка, при боці близкучий меч.

Увійшов і став перед мамою хвилинку непорушно, лівою рукою тримав меч, праву простягнув перед себе мамі і сестрі на привіт. Хвилинку стояв непорушно, немов казав: „Дивіть, який з мене воїн”. А потім, здіймив скорим рухом шолом і вітався з мамою й сестрою.

— Війна! — промовив радісно.

— Що війна? — запитала ледве чутно мати.

— Війна! Богу дякувати, війна! А то вже так ми засиділися всі дома, треба раз простягнути свої кості. Говорив я тепер із одним, що вернувся від границі. Війна, а то будемо бити!

— Хто буде бити? Ти?! — спитала мама. — Таке молоде, недавно ще з колиски!

— Мамо, ти все вважаєш мене малим хлопцем, дітваком, — промовив із жалем ображений юнак. — Але поочекай, мамо, не довгий час мине, а я покажу, що я вмію. Ось завтра вирушаю на чолі свого полку в широке поле, батько лишиться в городі. Та певний я, що в полі розіб'ємо ворогів, що батько в городі й не буде мати що робити. Побачиш, мамо, що правдиве мое слово, тоді й не станеш глузувати з мене. Іду до батька у важких справах.

Мати гляділа на нього й любувалася цілою його постовою, його видом, його словом. А Ростислав був гарний юнак і говорив із запalom. Таке мале, ще недавно носила я його при груді, а вже таке важне, розбиває ворогів, — думала мати й любувалася його видом і вірила в правду його слів. І забувала вже про воєнне горе, що зближалося, а дивилася на сина й раділо її серце.

— Не так казав оце батько! — промовила тимчасом сестра проти брата.

— Що не так?

— Не так, що ти будеш проводити в широкому полі, а він лишиться в городі. Батько сам стоятиме на чолі над цілим військом, це ж знають усі!

— Не з тобою про це мені говорити. Готова коругва? Правда, був би я забув: завтра рано йдемо вже в поле. Та ще перед тим посвятять оцю коругву і ти мені її передаси. При тому промовиш ти до мене слово.

— Я — до тебе — промовлю — слово, — перед усіми? — спитала здивована княжна, вимовляючи поволі слово по слові, при тому сміючись.

— Ти до мене промовиш перед усіми — відповів брат. — Не віриш? Спитайся батька, чи я не кажу правди?

— Я — до тебе? І що ж мені казати? — питала, здвигаючи раменами.

— О! Скільки могла б ти мені сказати! Ось зараз — і він випростувався гордо. — Ось так я буду стояти, а ти поклонишся мені, ну, не мені, як братові, це ясно, а мені як полковникові, що йде в бій, промовиш хоч би й так: Знаю я, брате, що ти хоробрій та відважний понад усіх, даю тобі оцей прапор...

Княжна сміялася з надмірної поваги брата і з його слів.

— Ти відважний понад усіх?!

— А може ні? Ти від мене відважніша? Ось — я вже говорив — казав мені батько: прийдуть угри, він залишиться тут у городі, його боронити, я йду в широке поле. Завтра вже йду. Ну, я певний, що батько й не потребуватиме боронити города, бо я з своїми розібю всіх упень.

Княжна сміялася.

— Смійся, смійся! Смієшся, бо ще все уважаєш мене своїм братом, а не брат оце стойть перед тобою, а полковник молодого полку! Я — заступник батька, князя Перемишля — а це вже щось значить! Ходи до батька, від нього почуєш оце слово.

— Ганно, дай йому спокій — промовила мати, що досі любувалася воєнною поставою сина. — Диви на нього! Заступник перемиського князя! І я вже певна того, що він нас усіх оборонить! Ану, натягни, Ростиславе, щераз шолом, хай щераз гляну на твою поставу.

Кілька хвилин пізніше увійшла княгиня до світлиці князя. Він лагодився вже на сон, щоб завтра скоро світ устати до діла.

— Бачила я саме Ростислава — промовила княгиня.  
— Спочатку він мене тривожив, та бачила я його тепер у повній зброй і вірю, що дасть собі раду. Смішний такий, грозить, що сам із своїми розібє усіх ворогів.

— Грозить! — усміхнувся князь. — Нема іншої пристрасти людського серця, що так багацько обіцяла б, а так мало виконувала, як — грозьба! Грозить, та побачимо, чи виконає. Воно так усе, відважний кожний, хто не був ще в бою. А піде в бій, там ранять його й тоді неодин хвалько стає боягузом. Побачимо, які будуть його діла, хоч сподіваюся, що він не посоромить нашої землі. Воно молоде, хай іде й звикає!

— Ним я вже не гризуся — промовила княгиня. —  
*Але* Анна, Анна.

— Що такого Анна? — спитав князь, дивлячися княгині в очі.

— Може не в час прийшла я з тим ділом, в тебе, князю, досить своїх діл.

— Говори, коли вже почала. Що сталося?

— Знаєш, чайже, князю, що ось-ось мали прийти свати грецького царенка, а тут війна. Оце й гризе мене, що не знаю, що мені робити.

— Що ж тебе гризе?

— Мали прийти свати грецького царенка, а тут війна, вони попадуть на війну, попадуть може ще в неволю. І ось прийшло мені на думку, не знаю чи це добре? — та з тобою хотіла б ось порадитися. Мені прийшло на думку, чи не вислати б нам послів до Володимира Мономаха, а він нехай перекаже в Грецію, щоб стримався царенко Лука, аж війні буде кінець. А може це не добре? Чи я знаю, що тут робити? Та бачу я одне, не добре це буде, як прийдуть сюди, а тут буде облога. Не добре я кажу? — питала княгиня, дивлячися в лицез князя. — Не добре я кажу? — З тобою, князю, порадитися хочу.

Князь подумав хвилину.

— Греки мають всюди своїх довірених і про цю війну може й скорше знали, як ми всі. А хочби й не знали не пішли я послів у справі сватів своєї доночки. Автім, я два рази більший за грецького царя — докинув князь усміхаючись.

— Як то? — запитала княгиня.

— Цілком просто й ясно — відповів князь. — Грецький цар-володар грецької землі, а я Володар — володар перемиської землі, значить: я два рази володар, а він тільки раз, я — два рази більший від грецького царя.

— Ще й нині тобі, князю, жарти в голові?!

— Ще й нині? А що ж такого нині?

— Війна за плечима.

— Роками робив я й роблю все те, що вважаю най-ліпшим та найбільш доцільним. Нині не багацько вже можу помогти, а вже найменше сумом та журбою. Виграю війну — тоді й усе інше вже само прийде. Що ж до моїх справ, то добре всі вони стоять, я й на найгірше приготований. Давид Ігоревич іде завтра рано в степ до половців. Війська, доброго війська буде досить в мене, надіюся отже, що й перемога буде наша, тоді й про інші речі вже подумаємо.

— А як вони прийдуть в часі облоги? — спитала тихо княгиня. — Попадуть у полон?

— Це їх діло — відповів князь. — Вони ж знають, на що тут заноситься, а коли мимо всього вийдуть до нас, хай на все будуть готові. А правда, ѹ Ростислав виходить завтра в поль. Ти бачила, княгине, як він споважнів, змужнів? Я поставив його на чолі наймолодших.

Княгиня спостерегла, що князь звертає розмову на інші речі, що більш його займали.

— Правда бачила. На нього багато надіюся.

— Біля нього поставив я старих, щоб їх розумом дозрівав.

— Щоб ти почув, княже, як він хвалився перед Ганною.

— Не був ще в бою. Та чи по ранах, трудах, клопотах буде в нього той самий дух?

Княгиня замовкла, а потім тихо вийшла з кімнати, залишаючи князя, що потонув у думках.

## X.

Настало ніч. Тихо й темно в княжому дворі. В нічній темряві чути лиши кроки вартових. Вже давно згашено світла. Лиш у княгининій світлиці блимає ще світло. В куті світлиці з золотих шат виглядає сумне лицез Богородиці, в руках тримає Сина. Перед Богородицею горить воскова свічка, а на долівці кляжить княгиня, зложивши руки до молитви.

\*

В другій світлиці — хоч уже давно погашено світла — не спить молода княжна.

Розцвітуть на весну черешні й вишні білим цвітом у яркому сонці, а бджоли вже здалека її побачуть і прилетять і жумлять і перелітають живо з квітки на квітку, з галузки на галузку. Ось так, як розцвілу черешню або вишню обсядуть на весну бджоли, і княжну обсіли молодечі сни й думки.

...Грецький царенко? Пусті слова без змісту. Вона ж його й не бачила, навіть не всилі собі його уявити, а мала бути його жінкою, дружиною. Ой, вже нераз почувала княжна в серці зависть до інших дівчат, що не були княжнами, а доньками бояр, чи купців, чи таки простаків. Правда, вони жили менше вигідно як вона, але їм було добре. Вільні! Коли котра з них виходила заміж, то все перед сватанням бачила свого судженого, гово-

рила з ним, мала час, нагоду піznати, познайомитися. Вона ж, донька князя — його ж батько грецький цар! З причин, з якихсь державних там причин, яких вона й не знала, рішив собі грецький цар, щоб син його оженився в Перемишлі. А перемиський князь знову з якихсь державних причин, яких вона й теж не знала, відповів, що добре, і справа покінчена. І її мати не дає їй жити, набиває голову грецьким царенком. А хто його знає?! Що він за людина, яка його душа, які задуми, яка людина з нього?! Хто знає це?! Хто й хоче знати це все?!

І пригадує собі княжна, як попереднього року приглядалася забавам на Купала. Приглядалася здалека, як над Сяном розпалено вогні, хоч єпископ і духовні були проти того. Розпалено вогні, а доньки боярів і молоді бояри, а там знову інше товариство співає пісень, веселиться. Там дівчина не стане розмовляти з тим, кого не любить її серце, з нелюбом не піде скакати через вогонь.

Княжна стояла збоку й приглядалася. І нині стоїть ще в своїх думках і приглядається. Веселе, невимушене життя летить попри неї, манить, кличе до себе, але вона — княжна може тільки стати збоку і приглядатися та й ждати, аж прийде хтось невідомий з далекої Греції...

Якби вона була така, як ті, вона знала б, що робити! Вона знала б, кого вибрати. Смішна це історія. Пропав ясний сокіл і більше не вернеться... Вона знала б, кого взяти.

І пригадує собі княжна дрібну історію, пережиту з початком цієї весни.

Недавно це було, може перед двома місяцями, як у Перемишль приїхали купці з Греції. Як завжди, найперше зайдли із своїм товаром у княжий двір. Було рано, як старий грецький купець Калінікос розложив перед княжим двором під високими тополями свій крам і просив князя і всю його челядь іти й оглянути, а що

припаде до душі, купити. Батько не мав часу, вийшла вона з матір'ю.

Був початок весни, дерева щойно розвивалися

Вийшла з мамою. Старий Калінікос розложив свій крам: шовкові коври, ткані цвітами. Стільки цвітів нема мабуть і в їх городі, плеканому ніжними жіночими руками, що їх тут було розцвілих, зроблених ніжною жіночою рукюю з різnobарвних шовків. Великий килим закривав довгий стіл і звисав до землі. На тому килимі лежали розкинені нібито в неладі — інші, менші килими, шовкові тканини, золоті парчі.

Старий купець поклонився їм до землі й промовив:

— Хай Господь Всевишній благословить ясновельможну княгиню і всю ясно-вельможну княжу челядь!

— Приїхав я в Перемишль — говорив далі грек, усе ще похилений майже до колін княгині. — Приїхав я і по стародавньому звичаю посмів зайти найперше в ясно-вельможний княжий двір. Ось мої товари, може хоч дещо сподобається ясно-вельможній княгині й вони будуть ласкаві ущасливiti мене й купити щонебудь у мене, хоч скажу я правду: мое найбільше щастя буде зложить ввесь негідний крам у ніг княгині. Коли б вони, ясновельможна княгиня, не були ласкаві щонебудь у мене купити, відійду як раб, що пан загнівався на нього — говорив грек вишуканими формами грецького звичаю, все ще похилений до самих колін княгині. По хвилині правив далі:

— І для ясно-вельможної молодої княгиньки у мене повно всякого добра, щоб тільки й вони були ласкаві його оглянути! — і щойно тепер він підвів голову і глянув на Ганну, і тепер і їй склонився він до ніг і каже:

— Нехай Бог благословить! Я старий і сивий волос на моїй голові, тому ясно-вельможна княгинька буде ласкава простити мені за просте слово. Коли я був останній раз у Перемишлі й коли востаннє я смів бачити

ти ясно-вельможну княгиньку, вони були як пуплях, а нині розцвілися як троянда на весні. Я старий і вони, ясно-вельможна княгинька, будуть ласкаві простити мені за це слово. Хай Бог благословить.

— Хай Бог і вас благословить! — відповіла княжна.

— А тепер осмілюся показати ясно-вельможним гостям що я привіз для них — і старий купець підійшов до свого стола і став показувати дорогі шовки й оксамити. Як добре умів він продавати, як умів захвалювати свій товар! Він брав перший-ліпший кусень у руки й вивертав, хвилював ним, щоб ні на хвилинку тканина не лежала в спокою, а все рухалася, плила, хвилювалася. Як нива жита при леготі вітру, як хвилі розбурханого моря, що своїм рухом ловлять за очі, приковують до себе, так ловили за очі її ті тканини, які тепер рухалися, жили в його руках.

— Донька грецького царя Комнена носить таку са-місінську суконку. Отут я втяв для доньки грецького царя, а решту склав і привіз сюди, для ясно-вельможної перемиської княгині. А оцього шовку я й не показував дочці грецького царя, щоб одна ясно-вельможна перемиська княгиня мала таку суконку, одна на весь світ. Ясно-вельможна княгиня будуть ласкаві подивитися, як воно живе, горить, до лиця одній тільки ясно-вельможній перемиській княгині.

Княгиня пробувала саме якість розложеного шовку, а княжна поглянула на другий стіл, що стояв побіч, Княжна глянула і її зір упав не так на дорогі шовки її коври на столі, як на молодого грека, що стояв при них. Чорне волосся, палкі очі, правильний грецький ніс, смагляве лице. Стояв мовчки і — впялив у неї свої очі. І княжна глянула на нього, але він не спустив перед її зором своїх очей додолу, а далі глядів сміло та відважно.

— Мамо, при другому столі ще кращі тканини! По-

дивімся, мамо, — промовила ї, не чекаючи, аж мама піде з нею, піdstупила до другого стола.

— І тут маєте шовки, коври і тканини? — запитала, дивлячись сміло в очі молодого купця. Але він глядів на неї спокійно й відважно. Було видно, що не привик боятися, кланятися низько. І якась дивна повага, сила й одночасно сум пробивались із його очей.

— І тут чудові шовки. Ясно-вельможній княжні покажу я, ціну подасть старий — промовив, усе ще дивлячись на неї, розгорнув шовки й хвилював їх у руках як старий, хоч це не йшло йому так добре і так вправно.

— Оцей шовк буде вам, ясно-вельможна княжно, до лица! — промовив і подав їй голубий шовк, як небо голубе в погоду

Вона оглядала шовк, а він хвалив далі.

— В цьому шовку буде вам, ясно-вельможна княжно, до лица. Хай будуть ласкаві примірти й глянути ось тут в оце зеркало — і вже подавав кругле, блискуче золоте зеркало.

Приложила синій шовк на груди й поглянула в зеркало. І якось любо, весело було їй на серці. Не тому, що примірювала гарний шовк, що був їй до лица, але ма бути тому, що... він був так близько неї... що слухала його якесь таке дивне, милозвучне слово... що якась дивна, незрэуміла їй сила тягнула непереможно її до нього, що... — аж смішно це казати! Бачила його перший раз у житті, до того вона була ясновельможна княжна, а він купець тільки, невідомий, незнаний!

А проте! Він був гарний і якась непереможна сила тягнула її до нього.

— Чудова буде суконка з того шовку — промовив тимчасом молодий купець.

— Чудова? — запитала живо, дивлячись на нього, в його горючі чорні очі.

— Дійсно чудова — відповів і, не спускаючи з неї очей, додав живо: — Я сказав би ще більше, та не знаю, чи ясно-вельможна княжна позволить мені це сказати.

— Кажи! — відповіла.

— В цій суконці можуть ясно-вельможна княжна зустрічати й свого судженого, коли прийде із сватами.

— Не маю ще жадного — відповіла й почула, як її лице почервоніло. А потім вона зажартувала й сказала дурницю, за яку опісля нераз стидалася. Сказала:

— Не маю ще жадного судженого, але ти, купчику, їздиш по широкому світі, от і привези мені якого...

Ох, дурне було це слово, що ще й нині стає їй соромно, як згадає!

— Привіз би я радо, ясно-вельможна княжно, — відповів купець, однаково дивлячися в її очі — привіз би я радо, та відки мені знати, якого бажає їх серце, ясно-вельможна княжно?

— Нехай буде красний, як ось ти! — відповіла скоро, глянула на нього й почула, як румянцем загорілося її лице, і стало соромно, що таке сказала. Вона випустила скоро голубий шовк із рук, іще раз глянула на нього і — втекла.

— Мамо, купіть мені той синій шовк, що ось там, я зараз вернусь — і втекла скоро. Від дверей іще оглянулася. Молодий грек глядів за нею. Втекла і тільки й бачила його...

...А він такий був гарний, на причуд гарний, поважний та відважний, що й не бачила ще такого ні між боїрами, ні поміж князями. — Але... пощо вона йому таке сказала?!

...А він такий був гарний, напричуд гарний! — згадує молода княжна, і молодий грек стає перед її очима. З його палких очей, з його рухів, з його цілої постави так і віяла якась дивна сила й повага. Ні, він не купець!

— думає княжна. — Це завважив і старий стільник і казав потім, що той молодий купець — не купець, а певно багатий грецький боярин, що скінчив високі школи в Царгороді, служив на царському дворі. Це — казав старий стільник — видно з його лиця, з його постави й поваги. Він мусить бути і хоробрий лицар, що йде відважно в бій, розбиває ворогів.

— ... Та що мені з того? — питає сама себе княжна.  
— Тільки й бачила його. Думала, що може й на другий день прийде старий Калінікос з молодим купцем у княжий двір. Думала, сподівалася. Сподівалася, хоч і сама не знала, чому й чого, бо й що ж була б вона з ним говорила по вчорашньому? Напевно на очі йому й не показалася б... Пропав як камінь у воду, і тільки й бачила його.

...А хочби й бачила, то що з того?

Якби вона була дочкою боярина, або багатого купця, вона б знайшла дорогу до Калініка, вона й уміла б зробити, щоб молодий грек щераз зайшов до них. Автім чи потребувала б це все робити? Бачила з його лиця, що був їй радий, захоплювався нею. Він сам, якби вона була донькою купця чи боярина, прийшов би без вагань до неї. Але княжна вона! А він щез, як камінь у воду. За це незнаний грецький цар рішає її долю.

А може?

Може й грецький царенко буде їй любий, до душі? Який же ж він? Говорять, що він гарний, лицар понад усіх. Говорять! Чого то дівчині не говорять про її судженого, щоб захотити до шлюбу. А може... може в нього тільки й усього, що царська честь?! О, Господи, яке тяжке життя її жде!

А може?

Може? І дивна гадка приходить їй на ум. Може в місяць по тому, як купець був у них, прийшли посли князя Мономаха. А може?! Аж нині прийшло їй оце на

думку! Може? Жартом сказала тоді купцеві молодому: „Ти, купчику, іздиш по широкому світі, ось і привези мені якого... Нехай буде красний, як ти...” І хто знає, може?... Може цей купець і сказав про неї грецькому царенкові і він задумав сватів спати?...

...Ні! — думає княжна вже по хвилині. — Йому самому горіли очі, він сам полюбив її, а тільки вона княжна і це стіною стало поміж ними. І гордий він, не з тих, щоб іншим відступати, що самому припало до душі. Він не наслав грецького царенка і коли грецький царенко прийде, то тільки на бажання батька — в імя державних справ.

...Який же він? Чи буде гарний, поважний, як молодий купець?

І перед її очима стає знов купець.

\*

У світлиці княгині в куті із золотої одежі виглядає сумне лице Богородиці, що в руках тримає Сина. Перед Богородицею догаряє воскова свічка, на долівці клячить княгиня, зложивши руки до молитви.

Востаннє заблімала свічка, щераз вгору піднялася її полуminster, задрижала й затримтіла, якби душа з неї вилітала. І згасла. Чорна темрява настала у світлиці. У темряві чути тихий, щирий шепіт. Але й він затих і безмежна тиша запанувала в світлицях княжого двора.

## XI.

Другого дня дуже рано, ще тільки ясне сонце сходило, як князь Володар був уже на ногах. Зараз рановранці мав виправити сина з наймолодшою дружиною під проводом воєводи Петра до границь, а потім мало відійти посольство під проводом князя Давида Ігоревича в широкий степ. Це все мало бути готове до обіду, а потім князь мав переглянути дружину князя Давида Ігоревича і лучників воєводи Гострої Стріли.

Разом із сходом сонця вийшов князь на свій двір, а двір уже гомонів. На площі між княжою палатою і церковцею св. Івана стояли ряди за рядами. Здорові лиця, до раннього сонця блищаючи шоломи і вістря копій. Іржали коні, до раннього вітру лопотіли знамена. До князя підіхав скоро старий воєвода Петро і здавав звіт, що три полки виходять в поле...

— Добре відповів князь. — Огляну їх, та ще наперед підемо в Божий храм, а потім поблагословить єпископ нову коругву і з Богом у дорогу.

— Єпископ уже в церкві, чекає на тебе, господине.

Увійшов князь з найближчими в церковцю і став напереді, а довкруги нього станула дружина. І ті, що вже нині ішли в бій, і ті, що вийдуть щойно з князем.

Відправляє старий єпископ разом із священиками, а князь молиться. Та думки його вилітають із малої церковці в зелені гори, у ліси... Прийшли вночі вісті, що король Кольман уже в поході. Значить, треба спішитися.

Перемиський владика править тимчасом молебен. Просить Всешишнього, щоб дав хоробрости до бою, терпеливости зносити военні труди й у щасті та здоровю вернутися додому.

Виходять з церкви. Перший вийшов князь Володар, а біля нього йшов князь Давид Ігоревич, сліпий брат і бояри. Біля церковних воріт підвели князеві коня. Князь оглянувся, а за ним виходили дружинники, його син і донька між своїми подругами. Князь вийшав на чоло війська.

— Простуйсь! — крикнув воєвода Петро, а його наказ перехопили тисяцькі й передали соцьким і ряди стали неподвижно.

На площе між князем і рядами вийшла княжна. Була одягнена в червону сукню, на тій сукні був кований пояс, на тім поясі були золоті ретязі, на тих ретязях золоті ключі. На її ногах шнуровані чобітки. Боярські дочки, її подруги, були одягнені в білу одежду, а червоні рожі прикрашували волосся.

Княжні подали коругву. Піднесла високо вгору нову коругву, іще вчора шиту, що ще не була ні в одному бою, що ще ні одна стріла її не прошила, ні один ворожий меч не зарубав її держална, ні один хоружий не ляг в її обороні. Підняла княжна коругву вгору, а княжині подруги розпростерли жовто-блакитні крила.

— Владико, благослови нову коругву в бій! — промовив молодий князенко.

Владика благословив, а тоді піdstупила молода княжна до свого брата, що стояв на чолі молодого полку, і промовила:

— Пане полковнику, дорогий брате! — промовила несміло й тихо. — Я й мої подруги вишили тобі оцию коругву. Бажання наших сердець ми вшили в неї — хай ніколи не впаде в руки ворогів, а хай вертається з поля бою з перемогою, тобі на честь, на славу нам усім!

— Добре! — промовив князь. — Хай ніколи не впаде в руки ворогів, а завжди хай вертається з поля бою з перемогою!

Молодий полковник перейняв коругву кріпкою рукою, здіймив шолом і поклонився новій коругві, що не була ще ні в одному бою, що ще ні одна стріла її не прошила, ні один ворожий меч не діткнувся її, ні один хоружий не ляг в її обороні і слідів крові не було ще на ній. Поклонився молодий полковник новій коругві, поцілував її край і прошептав:

— Присягаю, образе нашої волі — та решти його слів не було вже чути, бо в цій хвилині заграла музика і старі коругви перемиські, старі-старенні, ще з часів Віщого Олега, що ходили з тим князем на Царгород, і старі ще з часів Володимира Великого, що ходили з тим князем відбивати галицьку волость, і теребовельські, ще з часів старого Ростислава, що воювали й над Озівським морем, і найстарші з усіх волинські, бо ще з часів, коли була давня волинська держава на довго перед київською, — ці всі коругви, що вже були в сотках боїв, що вже сотки стріл їх перешли і сотки хоробрих хоружих лягли біля них у їх обороні, а таки не віддали у ворожі руки — ці всі старі коругви, постріляні вже й порубані й обкривавлені похилилися тепер і вітали нову сестру в своєму крузі. Нова коругва з вишитим львом, із головою піднесеною вгору, віддала поклін.

Молодий полковник передав тимчасом коругові свому хоружому. А цей здіймив шолом і цілував край коругви і присягав, що радше згине — як кине в бої.

На перед війська виїхав тепер князь Володар на чорному коні. На упряжі коня блищало золото. Сам князь одягнений до бою, при лівому боці блищав меч із золотою ручкою, а на голові блискучий шолом. Грецьким звичаєм простяг праву руку перед собою — війську і дружині в привіт.

— Привіт вам, братя і дружино! — крикнув князь з цілої груди і його грімкий голос постелився по рядах і відбився відгомоном від будинків двору.

— І тобі привіт, велиможний господине! — відповіли грімким голосом полки.

— Братя і дружино! — промовив знову на ввесь голос і далі говорив голосно, виразно, щоб усі чули. — Братя і дружино моя наймолодша! Нині по раз перший виrushаєш у бій і на цей твій бій хочу оце сказати тобі коротке слово, щоб усе його памятала. Не видумане говорю, а пережите в трудах життя та в боях.

— Ідете, мої наймолодші, у бій з угрином. Знаєте самі, що війни з угрином ми не зачинали. Це він зачав перший. Та не будемо ж боягузами, що бояться бою, але підемо в бій і покажемо, як умімо воювати!

— Ви памятаєте, що перед роком ми воювали і перед двома так само на весну, як нині, ми виходили в поле і перед трьома літами ми теж ішли в бій. Рік за роком ми, старші, вже воюємо і — як це ви мої, наймолодші, добре знаєте — ми здобували завжди перемогу, верталися додому у славі. От тому і відкрию я вам нині тайну, чому ми здобували завжди перемогу, а наші вороги розбиті втікали з поля бою. Послух і карність — оце та наша сила, що завжди давала нам перемогу, це та сила, що і в бою з угрином віддати має нам перемогу! Послух і карність! Памятайте про те, що мала сокира розбиває багато разів більше дерево тільки тому, що частини зализа тримаються сильніше та тугіше, як частини дерева. Отак і мале військо розбиває часто втрое, вчетверо сильнішого ворога тільки тому, що в них є послух, карність і посвята! До послуху, карності й посвяти кличу вас оцим!

— Проти нас іде сильний ворог, щоб нам забрати нашу волю, нас всіх перемінити в рабів. Та памятайте, що воля це найдорожчий скарб. За цей найдорожчий

скарб наші батьки й діди йшли в бій і щербили чужі кості й сипали ворогам могили. І ми, вірні іх сини, радше згинемо в боротьбі, як станемо рабами. Воля найдорожчий скарб!

І князь підняв високо вгору затиснений кулак.

— В часі спокою отворена моя долоня і пальці повертаються в різні сторони, та йде ворог, пальці й долоня лукаться у твердий кулак і буть. І ми нині будьмо одним кулаком, тоді не страшний нам ворог!

— Ходімо злучені разом! Забудьмо нині всі дрібниці, що нас розлучають, памятаймо одне: воля найдорожчий скарб! Злучені разом пощербимо ворожі кості, ворожою кровлю зросимо поля, а їх самих дамо крукам і воронам на жир, непрошеним гостям усиплемо могили. І знову з ворожих могил зродиться наша воля!

Між рядами царила безмежна тиша.

— Виводь полки в імя Боже! — промовив князь до воєводи Петра. Полки рушили, а князь переїхав тимчасом подвір'я і виїхав у ворэта, щоб там побачити в поході полки наймолодших.

Княжна з товаришками лишилась іще на дворі й бачила, як її коругву винесли наперед, почула, як заграли трубои, ударили бубни й полки рушили. Йї пригадалися слова, які вчора говорила мамі: напереді йде моя коругва, вітер розвіває, шелестить, а лев пнеться вгору та вгору, а віська йдуть і йдуть, несеться пісня, раз, два, раз, два... — і до складу й собі зачала княжна вибивати чобітками кроки.

Подвір'я опорожніло. Був ще тільки князь Давид Ігоревич, якого князь Володар мав таки зараз вислати на чолі посольства в степ. Був тут ще і сліпий князь Василько на коні. Княжна глянула і їй зробилося стрійка жаль. Заграли труби, вдарили бубни і все, що молоде

і здорове, йде в похід. Посеред площі сидів на коні один її осліплений стрійко. Сидів мовчки, вдивлений перед себе, вслуханий у відгомін кроків, що віддалялися. Сидів і слухав задуманий — мовчки.

Княжна Анна дивилася на стрійка й пригадала собі, як восені відлітають птиці, а тільки хворі, з поломаними крилами лишаються самітні та прибиті. Такий сумний стояв тепер і її сліпий стрійко. Княжна побачила, як мовчки підняв він руку вгору і мовчки благословив.

— Стрийку — промовила вона. — Відійшли, а ми вертаємося домів.

— Вертаємося! — відповів князь Василько. — Не нам іти вже в бій! Та це не значить, щоб ми дармували! Багато є таких річей, яких не бачать видючі. Не бачать, не обдумують. Як батько вернеться, пришли його до мене, Ганно. Чи дає він золото князеві Давидові для половців? Непевний народ, можуть взяти золото й не прийти на час.

Іще княжна не скінчила розмови із сліпим князем, як у подвір'я віхав скоро гонець на коні. Спішив до княжої палати, але побачивши, що княжна стоїть іще серед двора, до неї звернув коня.

— Вельможний князь переглядає полки, а до гόрода зближається син грецького царя на чолі свого полку. Прийшов князеві в допомогу! — подав гонець вістку і пігнався до княжого двора.

Княжна стояла в першій хвилині як укопана, така нечайна, несподівана була оця вістка. Грецький царенко! Прийшов на чолі свого полку!

— Княжно! — промовила подруга Марія. — Ходімо, княжно, в двір. Це так говориться, що він прийшов вельможному князеві в допомогу, — це він не так у допомогу, як до тебе, княжно, сватати. Про це говорять уже всі.

Княжна почервоніла.

— Ходімо! — промовила. — Не годиться, щоб

грéцький царенко приїхав у княжий двір, а ми тут були,  
немов вийшли йому на привітання. Ви ж знаєте, дівчата,  
добре, що я й не бачила його ще й на вічі та й не знаю,  
який він. Ходімо скорше!

І княжна відійшла скоро до палати.

Із-за городових воріт долітали голоси бойових труб.

## XII.

До воріт Перемишли зближалися іздці. На переді їхала музика, що, піднявши вгору блискучі довгі фанфари, грала бойові пісні. За ними їхав молодий лицар, якого зброя блищала золотом. За ним його дружина, теж у блискучих панцирях і з довгими списами в руках.

Фанфари грали бойову пісню. Перед городовими ворітьми музики завернули й станули на боці. Лицар, що їхав на чолі повчка, підіхав до князя, зіскочив скоро з коня, став перед князем і здіймив шолом з голови. Перед князем став юнак із смаглявим лицем і правильним грецьким носом.

І князь стояв уже на землі.

— Я Лука Комнен, син грецького царя — промовив грецький царенко, що не вмів, як і всі греки, вимовити звука „г”, а вимовляв його як „г”, або „х”, — приїхав до тебе вельможний князю, щоб ти приняв мене молодого і ще недосвідченого під свою руку собі на поміч, мені ж на науку.

— Приймаю! — відповів князь. — Царенку, ти прийшов у сам добрий час: нагоди до науки, щоб виявити свою відвагу і знання, досить тепер у нас! А бачу вже з твого лица й постави, що мудрий ти і войновничий, і я певний, що й від тебе навчуся неодного. Прошу, заходь із дружиною в мій двір! — Потім він привітався з царенком і, хоч не далеко було від воріт до княжого

двора, просив князь царенка сідати на свого коня, а сам усів на царенкового і так заїхали вони в двір.

Як княжна побачила царенка, їй стало дивно... й ніяково... і любо... і знову дивно й ніяково.

І хоч це й може ніяково в часі, коли на княжому дворі грали труби, били літаври, гострили мечі й гострі стріли та коням прибивали нові, тяжкі підкови, щоб ліпше толочили побитих, — хоч може це й ніяково в такому часі займатися любощами, то ми таки зупинимось на тому, щоб розказати, чому це було княжні якось дивно... й любо... і знову дивно й ніяково.

В княжих кімнатах уже стояли застелені й заставлені столи, бо в такий час, як тепер, вдень і вночі не спочивали кухарі. То приїдуть бояри з далеких околиць, то знову йдуть посли в далеку дорогу, де не будуть мати подорожі гостинниць, то все треба їм дати на дорогу варене й печене і сущений хліб. Застелені вже столи, щоб погостити гостя здалекої дороги, дорогою гостя, сина чи не найсильнішого тодішнього імператора світа, що прийшов із своїм полком станути до бою. Застелені столи і вже засіли до них гості, як вийшла княжна. І ось тут було їй найперше якось дивно.

Дивно стало княжні, бо їй так і здавалося, що про нього вона вже десь мріяла. І вже вимріяла в своїй уяві, який він має бути, яка його постать, яке лице, які очі, яке волосся — а тут він і з'явився такий самісенький, як це вона мріяла!

Чорний волос спадав на його високе, розумне чоло. Чорні, розумні очі дідавали краси, а ціла постать, закована в золочений панцир, була гарна й струнка.

Княжна усміхнулася і легкий румянець прикрасив її лицезрі, а очі горіли. І вона виглядала гарно. Довге волосся, заплетене в коси, спадало на її груди про синій, голубій суконці.

Але одночасно була княжна і збентежена.

Глянула на царенка раз і другий і хтось знайомий їй пригадався. Когось подібного вже десь, колись бачила. Подібну горду, певну себе постать, подібний погляд очей. І подібний голос вона вже десь чула. І цей правильний ніс вона вже бачила.

В першій хвилині не могла пригадати. Аж по добрій хвилинії мало не скрикнула:

— Це ж він! Перед двома-трьома місяцями старий купець Калінікос привіз товар і молодий купець був із ним... Але?! Чи це було можливе? А таки так! Це він, це він був із Калінікосом! Та сама постава, той самий погляд очей, та сама гордість і певність себе!

Але чи це можливе?! Чи це можливе, щоб грецький царенко і якийсь там купець була одна й та сама особа?! Hi!

Але вже по хвилинці прийшло княжні на думку:

— А таки це він! Це він! Тільки не знати, чого це він переодягався?

І пригадала, як вона підійшла до нього, вдивлена в його красу, а він подав їй синій шовк і сказав, що стане в тому шовку перед своїм судженим...

— Не маю ще жадного, але ти їздиш по широкому світі, приеззи мені якого. — Не знаю, якого бажає твоє серце, княжно... — Щоб був такий, як ти...

...Грецький царенко вже все знає! Усю її тайну, її розмову з купцем, кожне її слово, яке вона нерозважна тоді сказала незнайомому!

І знову ставало їй любо. Вона чулася йому близька. Коли це поправді він був купцем у неї, вона вияснить їому, що це вона жартувала... Сміятимуться обое з жартів, бо найкращий доказ, що він прийняв оце як жарт, бо ось прибув до неї.

А може це не він був купцем? І може це не про нього вона мріяла і він не такий приступний, рішучий, як той купець? А хочби! Пусте: ось досить тільки глянути

на нього, щоб побачити його красу, вроду і лицарськість.

Нема часу в часі війни на довгі гостини. Князь Давид Ігоревич мав їхати в степ до половців і тут, при столі, князь Володар давав йому вказівки.

— Половці вже обіцяли прийти, та це нарід, що не знає значіння часу. Казав хан, що прийде зараз, нехай тільки збере свою орду, та це все тривати може довго. А тут ідуть вісті, що угрин нині-завтра йде в поле. Тому спіши. Прийшовши до половців — нагли, щоб якстій сідлали коні й сюди.

— Слухаю, брате — на це князь Давид і встав від стола. — Спішуся бо кожна хвилина варта золота. Та ще скажи мені одне, куди поспішати маю з половцями?

— Йід Перемишль. Зближаючися під Перемишль, вишелеш гінців і довідаєшся, куди вам іти.

— Іду! — і попрощавшися, вийшов князь Давид із своїми, вийшов і князь Володар, щоб підвести волинського князя.

— Брате, я все сповню так, що будеш вдіволений мною! — казав князь Давид Ігоревич, прощаючися із сліпим князем.

— Вірю! Хай Бог тебе благословить!

По цім виїхав Давид Ігоревич із своїми. Князь Володар разом із грецьким царенком п'єхав оглянути грецький полк, у якому були греки, болгари, були й українці, що пили вділ Дунаєм — шукати доброго пана, служити грецькому цареві. Княжна осталася з мамою сама.

— А що? Ще вчора була ти йому нерада, а нині побачила й...! — промовила княгиня до доньки.

— І що? — спітала донька.

— Сподобався? —

— Скажіть самі, мамо, чи ж не гарний він?

— Не мені оце казати, а тобі.

— Вчора не бачила я його, а нині вже побачила

його і що скажу нині, не буде те саме, що казала вчора.  
Але...

— Що але?

— Ніщо вам, мамо, не впало в око, ніщо на думку  
не прийшло?

— Що думаєш, доню?

— Не пригадуєте собі, мамо, як був у нас старий  
купець Калінокос, а з ним був і молодий купець.. Ми ку-  
пили в нього оцей синій шовк.

— Пригадую.

— А той молодий купець був дуже й дуже подібний  
до царенка Луки. Як дві краплиночки води. Дивна по-  
дібність, що й приходить мені на думку...

— Що ж таке?

— Царенко перебрався за купця і був уже в нас.  
Я певна цього. Таки нині або завтра запитаю його про це.

— Але ж, доню, що тобі сталося? Приїхав до тебе  
твій суджений, грецький царенко, а ти йому, ще й не  
знаючи його добре, відразу на порозі, що він був купцем  
у тебе, що він продав тобі суконку. Вже сама думка, що  
син грецького царя міг би виглядати так самісінько, як  
перший-ліпший купчик, а купчик знову, як син грець-  
кого царя, — обидить його! Хто ж бачив про такі речі  
питати судженого?!

— Але ж, мамо, я таки його запитаю. Він же казав  
батькові, що любить війни і всякі пригоди. І одною з та-  
ких пригод могло бути й те, що він перебрався за купця  
і прийшов до нас. Крім того, я вже його впізнала й бачу,  
що він чоловік добрий, щирій і, коли про це його за-  
питаю, він не тільки що не обидиться, але й розкаже  
усе щиро.

— Доню, ти готова йому ще й те сказати, що той  
купець тобі вподобався і що ти, донька князя, думала  
в своїх думах про нього! І це готова ти сказати, бо бачу,  
що ти нерозважна і всього по тобі можна сподіватися.

— Я таки певна, що це він, що це він! Я присягаю, що це він! — зачала донька та мати перебила:

— Не присягай, бо людина часто помилується. Часто видається їй щось правою і присягає і голову кладе за ту правду, та міне хвилина і правда стає великим обманом. Тому не присягай на непевне!

— Але ж, мамо!

— Я ще не скінчила. Скажи, пощо б він це робив? Хотів побачити тебе? На це сотки способів в нього, ось хочби й цей: хотів тебе бачити, зібрав своє військо і батькові прийшов в допомогу. Чого ж купцем йому скрадатися по-злодійськи, як міг приїхати, як лицар!

— Але ж це той самий!

— Не вірю в це! Та нехай буде й по-твоєму, що купцем приїхав найперше до тебе — невже ж нині тобі треба про це з ним говорити?! Тримати язик за зубами це велика штука, що дає немало щастя у житті. Велика штука й терпеливість, що родить золото. І ти будь терпелива. Коли ж поправді він був уже купцем у тебе, він сам не втримає й як стане вже твоїм — сам це все тобі розкаже.

— Оце правда! Не знаю, чому приїздив купцем ді мене, та знаю, що це він, не обманюють мене мої очі і мій слух. Та правду кажете, ви, мамо, що про це ще час із ним говорити. Колись він сам про це все мені розкаже.

Недовго барився грецький царенко в Перемишлі.

Князь Володар оглянув іще раз високі заборола, де майстри кінчали останні метавки, то знову обходив з царенком і воєводою городові стіни і рови і вали і розмовляв з воїнами, що вбивали гострі остроколи у високі вали. По цім оглянув князь щераз запаси хліба, що мали служити в разі нещастя до довшої облоги.

— Пане воєводо, — говорив князь до малого воєводи із живими рухами і ще живішими маленькими

очима. — Пане воєводо, завтра рано йду в широке поле.  
Хочу там скінчiti бiй, але ти розумiєш, пане воєводо!  
Людина стрiляє, Бог стрiлу несе!

— Розумiю, синцю — вiдповiв низенький воєвода,  
живо моргаючи очима i дивлячися ласково князевi в очi.  
(Оцей воєвoda мав двох синiв, Iвана i Михайла, i обa  
лягли в боях, один з ляхами, a другий на Рожному полi  
i вiд того часу, коли воєвода до кого говорив щиро  
й nіжно, називав його „синцю”, не минаючи й князя).

— Порядок тримай залiзною рукою!

— Буду! Ale я вiрю, що до облоги не прийде, бо  
ти, ясновельможний княже, розiбеш iх iще перед го-  
родом; ale однаково триматиму порядок!

Другого дня досвiта не знати, що було краще: чи  
те, що сходило ясне сонце й багрило цiле небо на сходi  
— чи те, що в Перемишлi рiвними рядами стали старi  
украiнськi полки, заграли труби, замаяли коругви й до  
сходячого сонця заблищали гостроверхi шоломи, гострi  
списи й мечi.

На чолi вiйська їхав князь.

Княгиня i всi з княжого двора й родини бояр i го-  
родяни глядiли з високих заборол за вiйськом. За вiй-  
ськом глядiла й княжна, та не була вона весела, як онодi,  
i не вибивала ногою до такту труб, a спершися, на за-  
боролi, задумалася... Чи всi вони повернуться?!

### XIII.

Княжна лишилась сама в городі і сум її огорнув. Не стало когось, що хоч і був коротко і мало з нею говорив, та якого широко полюбила і якого серце — відчувала — билося для неї.

— Що з ним? Куди він поїхав з батьком, яка доля чекає його в бою? Правда, він поїхав з її батьком і батько буде його пильнувати, але чи всилі її батько його всюди встерегти?! Не грозить же самому батькові у бою горе, тяжкі рани, або й смерть?!

Сумує княжна, ходить задумана, ніде не може собі знайти місця.

До Перемишля збігалися тимчасом збігці з Карпат. Були це в більшості родини бояр та купців; були й багаті люди, що вже з досвіду знали, що це війна, і втікали, сподіваючися знайти в Перемишлі спокій та охорону. Прибувши під город, розказували дивні та предивні дива.

Сказавши правду, чи могло бути більше горе понад те, що ворог переходив границі і грабив і палив та вбивав? Чи могло бути більше горе як війна нанесена чужими, щоб забрати волю, право жити своїм життям власним? Чи могло бути гірше горе, як загрожена воля?

Але більшість утікачів, перетомнених, переляканіх, не бачила вже цього великого горя, що грозило всім, а широко розказувала про свої малі нещастя. Розказували, що десь там зловив когось угрин і в своїй дикості

поставив зловленому на руку жаріюче вугілля й змусив тримати доти, доки вуголь не погас. То знову, що полонених обливали кипячим олієм і запалювали, іншим забирали ясний світ, дітей вбивали неповинних.

— Не лжіть! — кричить уже здалека воєвода Синцьо, почувши, які дива оповідають збігці.— Не лжіть! Ви самі й не бачили угриня й не бачили нічого того, про що розказуєте. Вже здалеку огорнув вас, відважних, страх і ви втекли сюди в безпечне, але сюди прибувши, вам стидно признатися, що втекли із страху, і ви тут розказуєте всякі дивні дива. Я вже казав вам, що маєте іти далі.

— Угри... — зачне котрийсь із збігців.

— Не перейшли ще границь! — кричить воєвода далі. — А ви тут сієте вже страх, неспокій, тривогу. Я вже казав, що маєте йти далі і нині ще підете.

І до княжни доходили ті грізні оповідання, повторювані при кожній війні, і будили страх, тривогу.

Угрів ішла така безмежна сила, що ніхто не всилі стати проти них. Небаром вони вже й під Перемишлем! — говорили.

Княжна слухала. І як спочатку вірила в перемогу батька, так тепер огортає і її страх. І що то буде, як угрин підійде під сам Перемишль, а Перемишль не буде всилі ставити опору? Рабство? Вона вихована на волі, в княжому дворі, де все здобувано перемоги й гордо боронено землі; й не знала, що це таке рабство та предчувала, що це щось найгірше, що забирає людині найдорожчий скарб — волю, що рівняє її з худобиною, з волом, що має тільки тягнути чужий плуг, своєї не маючи волі.

І одночасно із страхом зачала княжна почувати до-кори совісти й тяжку нудьгу.

Усі пішли в бій, а вона сидить безчинно! Оця безчинність лягала тяжким тягарем на її груди.

Áле що ж було робити? Іти в бій? Це одне, що могла зробити, хотівши бути чинною, хотівши помогти своїм. Але як же іти в бій?... Вона, дівчина, вміла їздити на коні, вміла й стріляти з лука — але чи добре? Чи могла вона рівнятися хочби і з найгіршим лучником? А таки, іншого виходу не було, коли не хотіла бути безчинна.

Аж ось одного дня нечайно звіялася буря.

Оце приїхала в Перемишль боярня Олена, що мала маєтки при угорській границі. Втекла перед уграми в Перемишль і, як давня знайома, зайшла у княжий двір.

— Ax! — ломила вона руки, — Господи Боже! Ти, ясновельможна княгине, і вся твоя челядь сидите тут, в міцно укріпленому городі Перемишлі, як у Бога за дверми, безпечні, певні й спокійні, а там, у нас, у горах, що там не діється?! — говорила з чуттям, живо розкладаючи руками. — Ясновельможна княгиня, там грабіж, пожежа і війна і всі її страхіття! О, Господи, за що зіслав Ти на нас таку кару й муку?! Не по Божому ми всі жили, неділі і свята видно ми не добре святкували, молитви видно не всі ми відмовляли і пости видно не всі ми постили! Господи, прости нам всі наші вольній й невольній прогрішенія й за нас і дітей наших не карай!

— Що ж сталося, вельможна боярине? — питала княгиня, якій боярня вже довший час говорила, розкладаючи руками, про війну, про грабіж, про пожежу і страшний суд і муки.

— Війна, Господнє наказаніє! — зідхала знову боярня.

— Ой, так, так — зідхнула і княгиня Давида Ігоревича, що теж тут була. — Війна, — страшне Господнє наказаніє за наші проступки, за наші вольній і невольній гріхи. За наші і чужі.

— I за чужі гріхи карає нас Господь? — питала боярня.

— І за чужі, що ми могли їм перешкодити і не перешкодили. Господи, помилуй нас і змилосердися над нами, бо й не все ми мали силу чужі гріхи перешкодити її направити на добро!

Перемиська княгиня вже не ставила боярині питань, а чекала, аж та сама виговориться і дійде до речі. І по правді, ще пару хвилин нарікала бояріння, аж дійшла до речі.

Жила при границі, де мала свої маєтки і своїх рабів. (Про чоловіка не згадала). Саме мали виганяти худобу в полонини, як прийшов воєвода Петро з військом. Кілька днів пізніше приїхав князь і царенко до неї. Прийняла їх сердечно, щиро, як лицює прийняті князя нашої землі.

— Питаю я князя: — Як буде, княже?

— З чим? — питає жартома князь.

— З війною — кажу я.

— А, мовить князь, — не бійся, боярине, наша перемога! — І далі князь пішов кудись і з ним і ціле військо. І чоловік мій пішов з ним і оба сини, Іванко й Грицько. І день минув і ніч пройшла в спокою і знов приходить день, аж ось увечір вертає скоро наше військо. Велика — кажуть — сила угрів! І третій син, Юрко, найменший із усіх, ледве що вміє кидати копієм, зачав проситися, що й він піде у бій. І він пішов із чоловіком і старшими синами. Сама я дома з отроками й рабами. Минула ніч, сиджу я при роботі, а тут кричать мої отроки.

— Угрин уже в селі!

Кладу свою роботу, а страх, ну, страх на мене не нашов, я не дочка страху! А тут біжать вже угри просто у мій двір. Приходять угри і хліба просить в мене

— Не дам — кажу — вам чортовим синам! Чи ж я вас кликала сюди?! Чи може кликав вас сюди мій чоловік, чи мої сини, чи може князь землі?!

Гляд'жу, а там горить уже село.

— Глядіть — кажу — уже ви запалили й за це ще й хліба вам дати?! Геть мені з хати, чортові сини!

Тоді вони з ножами кинулись до мене, та я замкнула скоро тяжкі, дубові двері.

— Вельможна боярине, ти зле оце робиш! — кричить старий слуга Охрім. — Боярине, дай хліба чортові, а то буде біда!

— Гляди, пішли уже без хліба!

Вони й поправді вже пішли, та вже по хвилині вернулась їх ціла громада і вже кричать мої отроки на двоє: Горить! Горить!

Я глянула: горить мое добро, горить запалене з чотирьох боків! Горить над головами! Я ледве вирвалася.

— Рятуйте, рятуйте! Хто в Бога вірує, рятуйте! — кричать отроки, кричу й я, та хто тут стане рятувати, як уже горить ціле село?! Виводять угри худобу, виносять що попало в руки, як звичайно в ворожому kraю.

— Втекла я вниз городом на дорогу, а там надіхав сам король на білому коні.

— Який він з себе? — спитала перемиська княгиня.

— Горбатий він, малий, каліка.

— Він горбатий?

— Так, Кольоман малий ростом і горбатий і, як кожний каліка, злющий і недобрий. Біля нього їхало по боках двох єпископів у довгих чорних рясах та з мечами у руках.

— Єпископи з мечами? У нас таке не водиться, щоб єпископ мечем рубав людей!

— У них це так!

— Що ж далі було? — спитала живо княгиня.

— Що далі? Я глянула на короля і чи тому, що я в нещасті стратила голову, чи може тому, що сподівалася знайти справедливість у короля, що їхав у товаристві єпископів, я — ет, дурне зробила! Піднявши ру-

ки вгору, прибігла я до короля, зловила за стремена і крикнула: Королю найясніший! Пограбили, спалили!

— Та решта слів завмерла мені на устах, бо глянула я, а на коні низький, горбатий! Злісним лицем звернувся він до мене і крикнув щось переразливим голосом і ногою — ногою відтрутив мене від себе.

— Упала я на землю, але стид і ображена гідність і злість на себе саму і гнів проти нього і бажання кари підняли мене скоро. Зірвалася я і руки підняла й тяжким прокльоном його закляла, щоб назад уже не вернувся!

— Дасть Бог, сповниться наше гаряче бажання кари! Господь ще на небі!

— Дай Боже — потакнула княгиня й питає бояриню.

— Одначе мені неясне, вельможна боярине. Скажи, чого ж ішла ти до нього? Невже ж ти вірила, що ти в нього найдеш правду? Що він за тебе — своїх каратиме?

— Твоя правда, ясновельможна княгине! — відповіла бояріня. — Але речі обдумані в спокою інакше виглядають, як зроблені у гніві, в часі пожежі, грабежі й війні! Нині я сама бачу, що зробила зло, але в хвилині грабежі я думала, що найду хоч би в короля бодай дрібку справедливості, та ні, це звір, як усі вони разом.

— І тебе він колнув з коня в груди? — спитала тихо волинська княгиня. — О, Боже! Боже! Кінчиться світ, як уже мужчини жінок ногами бують у груди! О Боже, Боже! — заломлювала вона руки.

— Горбатий, злісний!

— Щож далі було? — спитала тихо княгиня.

— Я втекла в гори враз із своїми отроками, а горами й полонинами завели мене мої отрэки до своїх. Там чоловік і сини. А мій найменший із скали скидає на ворогів каміння. Ходи зі мною в Перемишль! — кажу. — А він сміється і говорить гордо: — Я вже ніколи не вер-

інуся домів, а все буду на війні! — Ой, чекай, чекай,  
— кажу — ще прийдеш до мами! — Ні, — каже — вже  
ніколи не прийду! Війна мене живить, війна мені й мама!  
— От чуло, як старі казали, й собі таке співає!

— А з батьком що? — спитала знову тихо Ганна. Вона чекала нетерпляче, коли боярня згадає, що діється з її батьком і з царенком Лукою. Про батька запитала, та спитати про царенка стидалася.

— Наш ясновельможний князь здоров і все при добром слові. І з ним я говорила, розказувала все, а він мене потішив, щоб духом я не падала, а вірила в перемогу. Не ставив він — казав — опору в нашому селі, бо сил не має ще досить, життя людей шанує він високо. Він ставить опір між дебрами, де вузеньким проваллям веде між скелями вузька доріжка.

— Знаю! — промовила княгиня. — Я була там якось, чудове місце!

— З обох боків долини прибігли тут до себе скелі і тільки малими воротами поміж ними протікає річка й біжить вузька доріжка. Коли нераз я переїздила через оці вузькі ворота, все привиджувалося мені, що це не дві скелі — а два бики розбісилися й розлютилися на зеленій паші й до боротьби станули чолами. Між ними тече річка — піна з розярених уст. Увечері ці дві скелі, що так близько прибігли до себе, виглядають як голови дивних потворів, а темні ліси над ними, як найжена в люті шерсть. Раз їхали ми туди з одним черцем і він назвав ці дві скелі якось так дивно, іменем якоїсь потвори, що боролася з премудрим Соломоном. Ага! Ага! Назвав їх китоврасами! Отже на тих скелях розложив тепер князь свої війська, заступив угринові дорогу і далі його не пускає.

— Слава тобі, Боже! — промовила княгиня. — Про це я чула! Слава тобі, Боже, що мій князь знайшов та-

ке місце, що може їх вибити як мишай, хай не лізуть на чужі землі!

— Слава тобі, Боже! А то мені все снилося, що нам прийшлося втікати з Перемищля! — зідхнула тяжко волинська княгиня. — Та Бог нас охоронить від дальньої муки і страждань.

— Хоробро бується наші! — промовила боярinya.

— А правда, що я чула, будучи між своїми. Того самого дня, як я була в таборі, угри хотіли обійти ці скелі та наші не пустили їх, але в часі боротьби попався в полон грецький царенко.

— Хто? — ледве чутно запитала княжна. Боярinya глянула на бліде лицце княжни і в одній хвилинці догадалася. Вона вдарила себе легко рукою по устах і промовила: — Ой, цього я не повинна була говорити!

— Сказала, то говори вже й далі! Як це сталося?  
— питала перемиська княгиня.

— Не знаю того гаразд, чула тільки від свого чоловіка, що на лівому крилі хотіли угри обійти, та наші заступили їм у лісі путь. Із нашими був там і грецький царенко. У бою він ранив якогось знатного угриня, та хотів здіймити з нього дорогу зброю, як обскочили його угри і взяли в полон.

— Ет, це може неправда! — промовила перемиська княгиня. — Може ти, боярине, це недобре почула, може це й до кого іншого відносилося?!

— Може — відповіла боярinya, зрозумівши, що мати не хоче доньки стрівожити. — Може, це оповідав мені мій чоловік, я спішилася й дуже можливе, що я не дочула добре.

Але княжни Анни вона не успокоїла. Княжна похилила голову й сиділа задумана й сумна, як підстрілена пташка. Боярinya вже й сама бачила, що не в час прийшла із своєю вісткою, й бажала на інші речі звернуту розмову. Вона просила перемиську княгиню, щоб

Їй позволяла спочити день або два в дворі, опісля думала йти до праці, бо не привикла сидіти бездільно. А думала, що праці найдеться досить: чи хворих доглядати, чи воїнам варити їсти, чи яке інше корисне діло...

Коли вона це говорила, княжна Анна тихо вийшла із світлиці.

#### XIV.

— Стрийку, я прийшла порадитися з тобою, — промовила княжна Ганна, увійшовши у світлицю сліпого князя.

Теребовельський князь сидів при отвореному вікні, а сонішне проміння гралося по його сліпому лиці.

— Стрийку...

— Це ти, Ганно?

— Я, стрийку.

— Сідай, кажи, що тебе привело до мене? На серце твоє налягла туга? Старий я, бачиш, і сліпий, не знаю, чи найду ліки на сердечні болі.

— Ет, стрийку, я не з тим.

— Приїхав милий та пішов у бій і тяжко тобі, Ганно?

— Не те мені тяжко, що він пішов у бій, а те, що він у полоні. Його там певно вблють!

— Хто ж тобі казав? — спитав сліпець живо.

— У нас Олена, боярinya з гір, втекла, бо ввесь маєток їй спалили, була і в війську нашім і чула там усе.

— Значить, ти знаєш усе?

— І ти, здається, знаєш, стрийку, вже давно?

— Вже давно знаю оце.

— Чому ж ти не сказав?

— Невже ж усе казати треба?!

— Ти ж знов, що це мене обходить!

— Маєш для друга добру вість, на крилах лети її

сказати, а маєш лиху, не спіши, тим більше, як її почувши, він не всілі помогти собі. Чого ж було спішитися й мені?!

— Значить, ти давно знаєш це, стрийку, і правдою вже оце давно! Ой, Боже, який це стид нам усім!

— Нам усім? — спитав здивовано сліпець.

— Нам усім! — Батькові м'яому, війську нашому, нам усім, усім! Подумай тільки, стрийку: прийшов він з далекої землі нам усім в допомогу, і перший з усіх пішов у кривавий бій, а наші в полон дали його взяти! Який це сором! Сором!

— О, Ганно, яка ти гостра в осуді своїм! — відповів сліпець, усміхаючися. — Найперше ти не була там, не знаєш отже, як це все було. Ти кажеш: „В полон дали його взяти”. Хто дав його взяти? Твій батько, чи може брат, чи інші та його дали?!

— Не оборонили його...

— А як не могли? Війна і бій — ціле життя одна війна і бій, не слухає гарячих наших бажань, а йде своїм шляхом. Правда, багато ми можемо впливати на своє життя, виковувати його, як коваль залізо, але скільки разів воно виривається з наших рук, скільки разів ми безсилі проти того, що станеться. Ось як і ти тепер і я і ми всі безсилі проти його полону — до хвилини, аж війні кінець. Автім нічого тут незвичайного. Хто працює в полі, — на пальцях має мозолі і лиця обпалені, хто ж у бій іде — готовий на все! Відома ж річ, що в бою не родяться люди і не танцюють при музиці, а один іде гризти сиру землю, другий в полон, третій ранений домів. Це ж ясне і на те треба бути готовим. А тобі, бачу, тужно, Ганно?

— Жартуєш нині, стрийку!

— Не жартую, а правду щиру говорю. Ти ж дівчина молода, час вийти заміж і вже приїхав він. Як чую, молодий, гарний і відважний. Говорив я з ним, і слово

його мудре. Бач, молоді нераз кидають словом, як половою на вітер, вітер розвіває і сліду не стає з їх слова. Грецький царенок розумний, часом довго застановляється, заки відповість. А для жінки, що може бути цінніше та дорожче, як те, що її чоловік розумний, знаходить почесть у людей? Чую, що й ти йому не противна, що ж отже дивного, як я тебе спитав, чи дуже тужить за милим твоє серце?

— Воно правда, що він розумний, гарний та від важний, правда й те, що я йому не противна, та не в тому ділі я прийшла до тебе, стрийку. Я так мучуся. Всі пішли в бій боронити землю перед лютим ворогом, а я — дочка князя, я сиджу дома, як курятко під теплим крилом мами. Там бій іде, рішається наша воля, а я бездільницею сиджу. Бо й що ж роблю я в цей тривожний час? День-у-день думаю свої думи, а тимчасом відважних та хоробрих треба нам усім. І сон не береться уже моїх віч, і страх огортає мою душу. І ось я вже рішилась по довгому ваганню, та ще в тебе, стрийку, хочу я ради засягнути... А ти порадь мені. Коня сідлаю я буйного, при боці меч, на плечі лук, у руки довге копіє і я йду в бій! Правда, ти стрийку, зараз мені скажеш, що не рубаю я мечем, як вправний воїн, ні копієм не кину я так сильно, так вправно й далеко, і лука так сильно не натягну. Цього всього ще навчуся, бо непереможна в мене воля і сильна моя хіть у бій іти, де беться батько мій, і брат, і всі мужі наші, де й ти боровся б нині хоробро та завзято, коли б не ніж. Хочу я отже в бій, та ще прийшла до тебе, стрийку, хоч уже й сама не знаю, чого, бо я рішилася на все!

По лиці сліпця перебіг легенький усміх.

— Дівчино кохана — промовив по хвилині сліпець.  
— Ти підеш у бій і інші підуть у бій дівчата, а хлопці з бою шити білля і варити страву вам?

— А хлопці всі остануться у бою, не всі ж дівчата

та жінки підуть зі мною в бій. А піду я одна — невже ж — думаєш — завалиться предвічний лад, старий порядок світа? О ні, не завалиться він іще, як сяду я, а хочби й десять нас на коні і в бій підемо битися за всіх!

— Битися за всіх? — спитав сліпець і знову легкий усміх перебіг по його лиці. — Битися за всіх? — дуже гарний цей задум твій і призначати треба: гарно він звучить. Та я старий і бачив не одно вже в житті і знаю, що часто ловлять нас до себе слова милозвучні й широко, буйно розмальовані задуми. Та ми пануймо над собою, спокійно підійдім до тих, так буйно розмальованих задумів і гляньмо оком сумніву, чи це справжні краєвиди, до яких можемо дійти, коли не ми, то хочби наші діти, внуки, чи це може тільки образи, за якими стіна гола і нічого. Позволь, отже, Ганно, що й до твоїх милозвучних слів і до твоїх задумів із сумнівом підійду і гляну, чи й за ними не криється нічого.

— У бій хочеш йти, та ось тут зараз спитаю я тебе, який з тебе воїн? На око певно красний, та в бій не годиться воїн такий, як ти. Сама ж це кажеш, що лука не вмієш добре натягнути, а копієм не вправлена кинути у ціль. Роками треба цього вчитися, аж лук зростеться з рукою й нашим оком в одно, аж лук понесе, куди забажає око. Це нині треба вже вміти, бо ж нині іде бій, а підеш нині, не вміючи — завадою будеш ти всім, не поміччу, не пімстою, як ось підшептує задум. І батько твій, що й так багато на думці тепер має, ще й тобою мусить він журитися. Значить: задум тобі шепче, що пімститися ти йдеш, а дійсно від бою стримаєш ще й іших. Пусте це діло, кинь його!

— А що ж мені робити, стрийку?

— Не всім іти на криваве поле бою, ось бач, і я не пішов з мечем у руці.

— Ти, стрийку, вже не можеш.

— Це правда. Та ось недавно читав мені чернець із книг, що грецький філософ...

— Аристотель? У „Пчелі” часто згадують його.

— Не Аристотель, а Демокрит він звався, з розмислом велів себе осліпити, щоб світ його не ловив, а міг він увесь віддатися думкам. Не я сам осліпив себе, та інші це мені зробили і я віддався думанню одному. У бій пішов твій батько, та довго радився мене. Свої задуми він розказував мені, а я подумав, довго думав я про це й неодне порадив батькові. Значить, і моя думка пішла в бій проти угрина, отже й я беру участь у тому бої, хоч мій темненський світ і не дав мені взяти гострого меча. Й тобі я раджу, зроби це саме.

— Як думаєш, мій стрийку?

— Вияви свій талант і всі свої здібності, де найкращі овочі принесуть й де ніхто інший не всилі тебе застути. У бої стойть муж і мужа це діло мечем рубати ворога, а жінка хай поможе, хай гоїть рани, що меч задасть чужий. Отам і твоє місце. Ранених привезуть небаром.

— Ранених, стрийку?

— Ось уже й затремтів твій голос на саму вістку про криваві рани — а ти б сама хотіла задавати рани, вбивати в кривавому бої! Де весілля — там завжди музика, де бій — убиті, ранені й кров. Та вертаймось до діла. Ранених привезуть небаром, іди й доглядай їх, як мати доглядає дитину. За нашу землю він життя дає, а ти в імені цієї землі іди гоїти рани.

— Куди ж це йти мені?

— В пригороді живе чернець Яким, оцей високий та все веселий, коли з людьми говорить, сумний як сам з собою. До нього йди, а там знайдеш ти працю і пораду. А точно сповниш обоязок — була в бої й ти.

— У бої я не була!

— Щоденний труд, сповнений точно та основно —

це теж великий бій, хто знає, чи й не більший, як той на полі бою, бо про лицарів на полі бою співають потім пісні, про лицарів щоденного труду пісень хто співає? Похвальною піснею за їх труд — це тільки їх сумління. Іди й помагай! І твоє сумління буде тобі найвищою похвальною піснею, що й ти була у бої і помогла своїм.

— Як добре, що ось зайдла до тебе, стрийку, ти переконав мене й я іду, як кажеш ти мені.

Подякувала княжна й попрощалася, цілуючи сліпця в руку. А він пригорнув її до грудей і додав оце слово:

— Будь спокійна. Кожна війна вимагає жертв, найдорожчих жертв, які маємо: життя. І якби й на тебе, Ганно, упав тяжкий хрест, мужно й достойно його знеси, донько князя Володаря!

— Стрийку, ти знаєш про Луку що злого? — спітала ледве чутно княжна.

— Ні! — відповів сліпець. — Спокійна будь, навіть і тоді, коли б поправді сталося що злого. І не звертай уваги на плітки, що їх багато приносять у наш город під цей гарячий час. І завжди памятай, що на чолі військ стоїть твій батько Володар, князь Перемишля, що стільки виграв уже боїв, великий досвід має. І памятай, що карність та порядок є в нашому війську. І поле бою ліпше знає мій брат, а твій батько, як угорський король. Вір отже в перемогу! І хочби й скоїлося яке лихо, то буде тільки хвилинне, перемога кінцева чия може бути, як не наша — синів оцієї землі?! Іди й працюй, уся віддайся праці, у ній знайдеш ти задовілля, ще й добрий приклад подаш усім посестрам своїм!

Іще раз поціувала княжна сліпого князя в руку, а він пригорнув її щераз до грудей і благословив на труд новий — щоденну працю.

## XV.

Чорно одягнена черничка вийшла другого дня з княжого двора враз із двома подругами. Вийшла з княжого двора й спішила вділ, у пригірод, до лікаря, ченця Якима.

— Добре, добре — вітав високий чернець, такий високий, що про таких говорять звичайно, що при них Господь згубив міру. Його руки були довгі, грубі, що, здавалося, міг ними ведмедів розривати. Суперечністю до цілої постаті було його лице: тихе, добродушне. — Добре, добре, що ясновельможна княжна ласкова з нами разом працювати. Але тут направду треба працювати!

— Я й прийшла, щоб направду працювати — відповіла Ганна, задерши голову вгору, щоб бачити лице черця.

— Це добре! Згори кажу: княжни тут нема, а тільки Ганна, слухняна, працьовита Ганна.

— Так вон⁹ й буде! — відповіла княжна.

— Як так, то й все буде добре і я вас всіх схороню в біді — усміхаючися простягнув чернець перед собою свої довгі, грубі руки і ті руки були хоч на локоть вище понад головою княжни та її подруг. Княжна почулася маленькою й завернула голову дотори, хотічи побачити, наскільки він вищий від неї. І здавалося їй, що стоять перед високою скелею.

— Правда, що я можу захистити вас?! — сміявся

чернець. — А тільки слухайте й працюйте в ім'я Боже для наших найближчих.

— Наш чернець завжди жартує — промовила боярinya Олена, що теж ходила біля ранених.

— Такий час настав нині, що кожний сумує, журиться й плаче. В такий час люблю винести на торг товар, якого там найменше: добрий жарт і дрібку веселості. Вони ж вартніші від золота. Що ж, Господь мені свідком, хотів я взяти меч і йти у бій, як колись ходив, хоч уже старі мої літа, та князь поставив мене тут, де сум і плач і стогін. І ось я лікую хворих, від здорових гоню сум і тривогу.

— І завжди це вдається? — спитала боярinya Олена.

— Не завжди, бо ось услід за мною іде боярinya, що втекла перед уграми, і боїться, що угри спалять усе її майно й тому все стогне, плаче.

— Це легко говорити! — зідхнула тяжко боярinya.

— І що поможет цей твій жаль та стогін? — запитав чернець. — І за чим ти жалуєш, боярине? Усе суєта!

— Це легко так говориться!

— Правда, це легко так говориться, а тяжко робиться, але себе треба побороти, тоді воно й легко зробиться. Ось і в мене були маєтки, сотки отроків, коней і волів, а нині одежу маю від князя, значить вона не моя, а мое все майно: оця моя паличка і ця моя шапочка. Паличку я витяв собі в лісі, а шапочку ушив собі сам! — І він надів на голову споловілу шапку, а в руки взяв костур. — Оце мое майно і ворог не страшний мені, а візьме мені паличку, — нову я витну собі в лісі, а візьме мою шапочку, нову я собі вшию. Ось тому й легко мені на душі, тому й іншим журбу розганяю.

— З тобою, черче, й не договоришся.

— Тим скорше піде наша праця. А праці в нас досить. Боярине, бери до себе княжну та її подруг і зараз дай роботу, хай тіпають льнянне полотно, дэ ран щоб

було прикладати, а потім порядкуйте зілля. Це — говорив чернець до княжни — як пішло вже на війну і князь доручив мені лікувати, пішов я на поля і гори збирати лічничі зела. Я скликав малих хлопців із села і показав їм, яких мені потреба зел. Вони й назбирали, я сушив, та он побачив я аж нині, що зела деякі мені помішалися. Їх треба розібрати, бо кожне зело має свою тайну, а спішиться скоро, бо нині-завтра зачнеться вже бій.

— Угри вже перейшли границю? — спитала боярinya.

— Мабуть ще ні, не знаю, не мое це діло.

Вийшов чернець, а боярinya каже княжні:

— Залізний чоловік оцей чернець! Високий аж до неба, а всюди вкрутиться. Веселий раз, то знов такий сумний, що й слова з нього не дістанеш. У молодих літах був у Франції, на дворі королеви Анни, дочки Ярослава. У великий почесті він був та пошані, бо знає він по-французьки, німецьки й грецьки і вельми він учений. Кажуть, що сам король французький брав його до ради. Та не припало йому життя на королівському дворі, вернувшись, роздав усе майно й постригся в черці.

— Чому? — спитала княжна.

— Бо, каже, зглибив тайну всього: усе суєта! Ти ж чула, як жартом він сказав: шапочка й паличка. За цим жартом криється глибока правда: нічого не треба вже йому з цього світа, ні тої шапочки, ні палички, а ввесь віддавався він для інших.

— Але в бій він радо йшов би і вбивав!

— І ляг би головою в бою, та ще вперед пощербив би багацько ворожих голов. Не знаю, чи добре розумію його душу, та здається вже мені, що багацько зrozуміла: в нього самі противенства. Диви, княгине, який високий він, та одночасно і страшний — душа ж його лагідна й добра як дитина. Тілом подібний він до воїна, що піде і вбиватиме, душою він чернець. У свободній хвилині попроси його, княгине, хай тобі розкаже, як по

світі мандрував, які пригоди пережив, яких то бачив він людей. Цікаве це все, а ще цікавіше пливе з його уст, бо вельми гарно він уміє оповідати.

Але на оповідання не було часу. Привожено ранених. Високий чернець не завжди чекав на отроків, а брав із воза ранених, немов малих дітей, і на руках заносив у кімнату. Тут оглядав рані, читав молитви, прикладав усяке зілля.

Привожено ранених. І про що то не оповідали ранені, як радо слухала княжна! Оповідали про князя, її батька, завжди усміхненого, задуманого. Всі вірили, що переможуть ворогів. Як?! — це знає один князь. Це він думає свою думу. Молоде княжа Ростислав — о, цей хоробро бореться, а тільки недавно став до бою проти якогось силача, а той з такою силою випустив стрілу із свого лука, що пробив Ростиславові щит і ранив його в руку. Та нічого, рана мала, незабаром він знов буде в бою. Хоробро бився грецький царенко.

— Його взяли в полон... — докинула княжна.

— Ти був при тому, бачив?

— Не бачив я цього.

— Тяжка перемога наша! — говорив знову другий боярин, якому княжна прикладала зілля до рані на руці. — Вдесятеро сильніші від нас вороги! Ідемо в бій — їх хмара обступає нас, по десять на одного. Як льви ми бэримося, та встояти не всилі!

— А що ж князь? — питає княжна.

— Що ясновельможний князь, твій батько? Чи ж ясновельможний князь всемогучий — усе зробити всилі? Кожному з людей поставлені граници!

— Наш ясновельможний князь напевно їх розібє! — обстоював при своєму перший.

— Дай Боже, дай Боже! Та бачив я й таке: При граници ми їм заступили дорогу, та не стримали, бо дуже багато їх ішло. Тепер у тій вузенькій шийці тримаємо

їх, та ще до часу тільки. Дай Боже, щоб ми встояли в нерівному бою.

Зложені ранених. І збігців прибувало в Перемишль все більше й більше, що перемиський воєвода брався за голову, бігав неспокійний і кричав:

— Синцю мій, іще й не видно угрів, а ті вже й звалися! Обідять увесь город, заки прийде ще до облоги. І чого б то я втікав?!

— Розуміється, пане воєводо, що з Перемишля ти вже не будеш втікати! — одповідав жартом старий боярин, старий, нездатний вже до бою.

А інші просили пана воєводу:

— В нас не видно ще угрів, але в нас уже спустошені поля, забраний увесь скот і люди в полоні одні, а другі вже побиті! І ти, пане воєводо, не пускаеш нас у город! Куди ж нам дітися тепер, де нам глядати захисту й ратунку?

Привозено ранених. Які зворушення не переживала княжна у той час. Біля ранених ходила як мати, але як часто чула своє безсилля! Скільки то разів, коли сумерк ночі стелився по землі, ранені, що мали камінням, чи мечем потовчені ноги, зривалися, дивилися горючими від гарячки очима десь далеко перед себе і кричали захриплім голосом:

— На ворога, вперед!

Інші кричали знов у гарячці:

— Втікаймо! Чорна хмара йде на нас і камінь не остане на камені! О горе! горе!

Успокоювала їх, прикладала до ран зілля, давала напої, які приготовив чернець, але все частина тих криків і стогонів і болів приставала й до її душі. Як досі певно вірила в батькову перемогу і в поворот судженого, — так тепер одна чорна хмара ввиджуvalася їй, що йшла на їх землю, на їх город, на них усіх, щоб їх знищити, стерти з лиця землі! І як досі представляла собі

бій чимсь гарним та високим, як це співають у лицарських піснях, так тепер бачила й відворотну сторону тих боїв! Як добре, що порадилася із сліпим стрижком, а то не перенесла б тяжкого тягару.

Із поля битви приїздили часто гінці.

— Як там справи? — питає княжна якогось знайомого боярина, що саме злазив з коня перед княжим двором.

— У нас все добре!

— Тут кажуть, що ворог вдесятеро сильніший від нас! Ніщо нам не грозить?

— Ті, що далеко від поля бою, завжди бояться більше від тих, що в полі буються! У нас — кажу — все добре! — відповів боярин, та виділа княжна з його лиця, що не такі вісті приносить він із поля битви, а тільки тривоги не бажав ширити.

Спішить гонець у княжий двір, де чекає його сліпий князь разом із воєводою, та недовго сидить у них: на коня й далі. Як казали: настрічу князеві Давидові Ігоревичеві.

Давид Ігоревич! Куди дівся князь Давид, пішовши у широкий степ? Стоїть його дружина, бездільна в Перешилі, чекаючи князя. Вона сама й хотіла вже у бій, та велять їй чекати. Де ж забарився Давид Ігоревич? Де ті їздці половецькі, що він поїхав по них?!

## XVI.

Закурилися гори від пожеж.

Угри перейшли граници і — як пише мадярський історик Бонфіні — „Звичаєм ворогів нищить Кольоман усе вогнем і залізом, людей і маєтки забирає без різниці”.

На чолі угорського війська йшов король Кольоман.

Це був чоловік малого росту, худощавий та уломний, але енергійний, — як звичайно люди малого росту, і злосливий, — як уломні люди. В тому часі був ще молодий, вус щойно надобре почав рости, але з королівського лиця пробивала сила й самопевність.

Кольоман був сином угорського короля Гейзи I. Але перед Кольоманом сидів на угорському престолі не його батько, а стрий Володислав. Король Володислав не любив Кольомана за його злосливість, непослух і бунтарство й вирішив лишити угорський престіл старшому братові Кольомана, Алмусові, а Кольомана замкнути в монастир, а коли покориться, навчиться жити з людьми і зглибить тайни святої теології, хотів його зробити єпископом в Ягері.

Молодого й енергійного Кольомана не манило монаше життя, не тягнула єпископська мітра, він не кидав упертої думки стати королем, а що стрий уже думав його зловити й силою замкнути в монастирі, енергійний Кольоман іщез з Феєрвару, де тоді була коро-

лівська столиця. Щойно по часі дійшли до короля Володислава вісті, що Кольоман утік до Польщі.

Пізніше погодився Кольоман зі стриєм і дістав половину королівства, другу дістав старший брат Кольомана Алмус, що був тихий, сумирний і його любив старий король.

Перейняв Кольоман по смерті стрия частину королівства, але недовго був між братами мир. Чи за придуману зраду велів Кольоман зловити старшого брата й по тодішньому звичаю, зробив його нешкідливим — велів осліпити.

Саме в той час по любецькому зїзді по присязі на хрест київський князь Святополк і волинський Давид Ігоревич зловили теребовельського князя Василька й осліпили. З того осліплення замість миру між князями, як це собі присягали, повстали нові війни й міжусобиці, що потрясли старою Україною, не один город спалили, не одну душу відлучили від тіла.

Святополк бажав оправдатися перед іншими князями, що він невинний, напав на свого спільника князя Давида Ігоревича, прогнав його з його земель і заняв його землі.

Але зайнявши землі князя Давида Ігоревича, бажав зайняти землі й сліпого князя і його брата Володаря, князя Перемишлия. Та Володар був до бою готовий і, коли прийшов Святополк до нього, розбив його на Рожному полі, недалеко нинішнього Золочева. Утік побитий Святополк, добрий політик та слабий воївоник, утік і вислав свого сина Ярослава на Угорщину, підлюджувати Кольомана на Володаря й осліпленого Василька.

Син Святополка Ярослав з'явився на королівському дворі Кольомана. Приносив від батька дорогі дари й просив щоб Кольоман допоміг розбити галицьких князів. Як далеко йшла ненависть між синами одної землі-батьківщини свідчить те, що київський князь готов

був навіть відступити Угорщині цілу галицьку волость, перемиське й теребовельське князівство, щоб тільки не володіли там князі Володар і Василько. Так далеко зайдла ненависть між князями давньої України!

Молодий, діяльний угорський король, який перед двома літами був здобув Хорватію і прилучив її до своєго королівства, не був противний такому походові, в якому міг здобути добрий шматок землі й стати паном по обох узбіччях карпатських гір.

Святополків син Ярослав заохочував його, тим більше, що з того, що в останіх літах Володар і його брат Василько вели безнастанні війни, було можна виснувати різні внески. Можна було думати, що, ведучи безнастанні війни, вони вправилися в веденні війни, й не тяжко було зробити й такий внесок, що єба Ростиславичі, ведучи безнастанні війни, цілком уже ослаблені й легко буде їх побити. Оцей останній внесок витягав і Святополків син і представляв Кольоманові, яка легка побіда чекає його за Карпатами. Край спустошений війнами, населення стогне під тягарями податків, багацько людей зненавиділо князя так, що коли прийде якийнебудь інший, а хочби й чорт, приймуть його радо.

Але ще одна обставина веліла Кольоманові йти на Галичину. Недавно перед тим повдовів був Кольоман і розглядався по Европі, де б тут знайти нову королеву. Йому й звернули увагу, що в київського князя Святополка є дочка Збислава, що своїм родом та почтом, значінням батька та маєтком не то що дорівнювала угорському королеві, а ще й перевищала його. У цій справі й засягали висланці Кольомана думки в Києві й принесли відповідь, що не противний Святополк віддати дочку за угорського короля, і Кольоман вже й думав слати своїх сватів у Київ, як ось приходить син Святополка Ярослав і підюджує Кольомана в похід проти га-

лицьких князів. Як міг будучий зять відмовити будучому тестеві?!

Ішов зайняти галицьку волость і всю цю волость мав собі затримати, як придане. Кольоман ще й сподівався, що, зайнявши Галичину і ставши близько київського князя, відіграє й немалу ролю в історії України, а надто, що в старій Україні у той час не було ладу і для молодого рішучого короля була велика нагода виявити свої здібності і свій хист. Що й київський князь утішиться на вістку, що Кольоман іде проти Ростиславичів — не треба й згадувати: волів там мати свого зятя, угорського короля, як Ростиславичів.

Осьтак частинно через незгодини давніх українських князів, частинно через свою енергію й охоту воювати, а мабуть найбільше з уваги на майбутню жінку — ліз Кольоман в історію давньої України.

Закурилися карпатські гори від пожеж.

На переді війська на бистрих малих конях їхали передні сторожі, чистокровні мадяри, з довгим волоссям й косами заплетеними ззаду. Справно вони їхали, їх діди жили ще в буйних степах і не розставалися з конем. За передніми сторожами йшли піші. Глянеш і відразу побачиш, що неодин народ тут іде. Ішли тут в обтислих штанах і коротких загортках хорвати з короткими луками на плечах та з рогатинами в руках. І словаки тут ішли в обтиснених білих штанах і незапнтих сорочках і німці в кольорових одеждах, що несли на плечах не луки, а чагри, що несуть дальнє як луки і бють сильніше в ворога. І закарпатські українці в широких штанах і з довгими луками на плечах. Цих не було багацько, не вірив їм король.

За пішими їдуть у недалекому відступі кінні. Перших кілька сотень мали знов заплетені коси на голові й малі луки й довгі списи, за ними йшов польський відділ, присланий в допомогу Кольоманові. За ними знов мадя-

ри і на білому коні молодий король в пишній дорогій одежі. Золотом вибивана й його зброя й упряж його коня. Біля нього їхало з пів сотні лицарів, одягнених теж багато.

Побіля короля, по правій руці їхав широкоплечий мужчина із сивавою довгою бородою й маленьким круглим носом. На ньому була священича одежа, великий золотий хрест висів на його грудях, а довгий меч при боці. Мале лице з маленьким круглим носом усміхалось. Це був єпископ Кулка. По другому боці короля їхав маленький худощавий іздець, теж у священичій одежі і з золотим хрестом на грудях. Його лице було якесь сумне, скривлене, здавалося, що він відно плаче. Сидячи на коні, тримав у руці малий молитвенник, хрестився й молився. Це був єпископ Лаврентій.

Угорський король хоч слабкий тілом, та кріпкий духом, любив перебувати в товаристві вчених. А що в тому часі ученими були монахи й духовні, то й угорський король перебував часто в товаристві духовних осіб. Його називано в угорській історії Kálmán Kónyves, що значить „Кольоман Книжник”. Але й ще одна була причина, чому в товаристві короля були єпископи. Занявши Перешиль, думав він вислати з Перешиля обох єпископів у Київ, щоб посватати Збиславу.

Збислава не хотіла йти за Кольомана й потім його зраджувала. Її сина Бориса не призначав Кольоман наслідником і прогнав його разом зі Збиславою. Коли Борис виріс, вів при помочі українських і польських військ війни за здобуття угорського престола, але безнадійно, оспіваний потім мадярськими поетами, як безталанний претендент угорської корони.

Угорські війська переходять гори.

Виходять саме війська на хребет одної з гір, як король затримав коня і оглянувся. І вся його дружина стримала коней. А король приложив руку до очей і гля-

нув позад себе на ті сотні кінниці, що ще йшла вгору. Довгі списи блищали до раннього сонця.

— Це не сотні, а живий залізний ліс! — промовив король, одушевлений.

— Королю найясніший! Сила! — промовив єпископ Купка, що звик багато говорити. — Сила-силенна!

Ніхто більше не говорив і король мовчав, глядів на дорогу, що тяглася згори вниз. Передньої сторожі вже не бачив, вона була вже десь за закрутом, але побачив іще кінець піших і сотні, що з'їздили відлі.

— І це живий залізний ліс! — подумав король і дивився далі вниз, задуманий. По хвилині спочили його очі на зелених соснових лісах, що росли вдолі по обох боках дороги. На тих лісах спочили хвилинку очі короля. І піднялися вище лісів і спочили на чистому голубому небі. На небі не було ні хмаринки. Аж ось спостеріг король, що перед ним буяє орел на тлі безмежного синього неба.

— Орел! — промовив король, вказуючи рукою на орла. — Він один вийшов проти нас. Який це може бути знак?

— Це тільки добрій. Орел диктував святому євангелистові святу євангелію, тож як міг би бути злим знаком?! І нам віщує він добро, — толкував єпископ Купка.

Другий єпископ молився без перерви з книжечки.

— А може й злий? — запитав сам себе король.

— Чого турбувати себе тим? — промовив котрийсь із дружинників.

— Цей знак може бути й злий! — промовив різким голосом граф Есеня, перший воєвода королівський. — Володар не боронить своїх границь і це багацько насуває на думку: не тут, деінде хоче битися. А може вже замкнули Перемишль? А може?! Одним словом це багацько дає до думання!

— Чи сяк чи так, наш скорий похід їх погуба. Ідім  
єтже скоро! — промовив король і рушили з місця.

— Повідомляють з Польщі, що прогнаний князь  
Давид Ігоревич приспів на поміч у Перемишль — про-  
мовив граф Есеня.

— Я чув уже про це, казав мені печатник. Невже ж  
велика сила ще в Давида? Він всилі збільшити нам три-  
вогу?

— Не всилі він збільшити нам тривоги, та все таки  
й він привів хоч сотень зо дві мечів, збільшить нам силу  
ворогів.

— А хочби й сотні дві сюди, а хочби й сотні дві  
туди — усе це нам пусте! Однаково втroe більше військ  
у нас! Та й ще якого війська! Не боєся Давида Ігоревича,  
не заважить на терезах проти нас! — відповів король.

— І я не син страху, та воєнне діло велить усе роз-  
думати.

— То правда, але яку ціну має сама розвага — без  
відваги?

— Розвага без відваги має таку саму ціну, як від-  
вага без розваги — відповів воєвода.

— По-моєму помиляєшся, пане воєводо — толку-  
вав король. — Розвага це прикмета старих людей, по-  
дібна до води в болотньому озері, що все поверхню має  
рівну. Відвага — це вогонь, що родить чуда в часі бою!

— Правду каже король наш найясніший! — кінчив  
спір єпископ Купка. Він простягнув перед себе руку  
і вказав на долину, що простяглася перед їх очами.

— Гляди, королю найясніший, яка чудова земля. Ви-  
сокі зелені ліси, а там широкі полонини, на них випа-  
саються скот. Багата, чудова земля. А ти, друже, —  
звернувся поза плечами короля до другого єпископа —  
чому не глядиш на чудову, красну землю, що наша вже  
в цю мить?

— Молюся, брате, — ледве чутно відповів єпископ Лаврентій.

— І на молитву буде час, гляди!

З'їхав король із своїми вділ. Перед ними простягася вузька долина над потоком і в садах село. Проти їздців підіхав якийсь старшина й передав воєводі звіт, воєвода подав королеві. — В селі, до якого саме віздили, була кіннота під проводом молодого княжати перемиського Ростислава. І сам князь Володар мав бути в селі, та ми розбили їх і зайняли вже село. Розіслали стежі довруги. І на верхах нікого не нашли.

— Багацько взяли у полон?

— Всього кількох.

— В селі лишилися ще люди? Всіх брати в полон, усіх людей пригожих до роботи. Забрати і ввесь скот! — розказував король.

— Отак ми й робимо, а що нездале, те ми... — й старшина вказав рукою вділ на густі клуби диму, що тут і там здіймалися понад дерева: — Людей і скот забрали ми в полон, а решту палимо!

## XVI.

Зайхав король у село, а тут зойки, крики на тривогу..

Горять хати по обох боках дороги, й на пригорій далеко ген під лісом, усюди вже вогонь. Біля хат кричать жінки, здіймають руки вгору, з небес благаючи пощади. З домівок виганяють худобу, а там знову вівці, свині. Женуть усе разом із військом. Глипнув король, аж тут якийсь його їздець везе на коні підсвинка. Він квичить, пручаеться, положає коня. Зіскочив їздець скоро з коня, пробив ножем свиню, на коня перед себе й далі.

Деїнде гнали угорські їздці полонених селян. Ті, правда, не воювали проти угриня, та здорові, надаються добре до всякої праці. За полоненими біжуть жінки та плачуть, дрібочуть малі діти. ГоряТЬ хати, горить усе село.

— Думаю що це може не треба так усе палити... — промовив несміло єпископ Лаврентій, зложивши книжечку до молення — Це ж ми здобули оцей край, він наш уже. Маєток краю — оце люди й їх добро. Палимо їх добро, значить самі обезцінююмо свій власний край, самі нищимо себе. І Господь наш Христос...

По лиці короля постелився усміх.

— І Господь наш Христос казав: „Не чини близньому, що тобі не мило” — хотів ти, богоугодний отче,

сказати. Та невже ж оцей простак, до того ворожої землі, ближнім моїм є?! — спитав король.

— І він нам близній, так казав Христос.

— Хай буде близній він твій — відповів король — своїм його я не вважаю. Автім, коли єпископи, як ось ти преподобний Лаврентіє, будуть вести війну, то можуть не палити, а навіть не вбивати. Ми палимо все! І я додав би ще одно про таке знищення — вже нашої землі. Це правда, що пожежа нищить добро наших уже підданих, та доки світ світом, буде війна, бо вона одна дає нам волю і розмах! А є війна — то мусить текти й кров, то мусить і пожежа значити шлях переможця! Пожежа подвійно конечна на війні. У наших воїнів, признаюся, що і в мене самого, вона духа піdnімає вгору. Як полумінь у ворожому краю піdіймається вгору, так вгору піdіймається й відвага завойовника! Попалені ж — ось слухайте! — кричать і плачуть, до неба піdnімають руки. В них убитий уже дух, умерла вже охота спротиву. Та не тільки в них одних, а вид пожежі йде далеко. Хто тільки з ворогів її побачить, у того завмирає відвага, нижче земної трави упадає дух! Як довго світ світом, завжди буде війна — повторив король — завжди по-ллється кров, завжди пожежа значитиме шлях переможця!

Замовк єпископ Лаврентій, знову отворив книжечку до молення і став молитви шептати...

## XVIII.

Ширячи пожежу, йде угорське військо далі.

Володареві малі відділи уступали, не вдаючися ніде в рішальний бій, а тільки на вузькій доріжці, де з обох боків збігалися гори й замикали долину, знаходили угорські війська всю дорогу завалену зрізаними деревами, грубими пнями і камінням.

Ізза куп дерева слали Володареві лучники стрілу за стрілою. Зачиналася битва. Та що тільки угорські їздці крутими берегами обходили купи накиданого дерева, як уже лучники сідали на коні і втікали. За ними гнались угорські відділи, але купи накиданого дерева затримували військо. Тепер зачинали розбирати накидане дерево. Правда, крутими берегами могли б обійти піші й кінні, але навантажених обозів не можна було лишати.

Упоравшися з одною перешкодою, ішли угорські війська далі, доки знов не знаходили дороги заваленої стосами дерев і камінням.

Де дорога вела вузькою долинкою між скелями, з вершків скель вітали угорське військо калені стріли і камінні брили. Зачинався бій, та знову, коли угорські їздці обходили скелі, щезали лучники, щоб на іншому місці знову з'явитися й затримувати війська в поході.

Находили угри й завалену дорогу від гори до гори деревами, що запалені горіли й не давали до себе приступити. Угри мусіли чекати, аж хоч частина вигорить,

розвіяли горючі кусники, кидали їх у воду і знову вільний шлях і далі йшли.

Отак поборюючи перешкоди, але ніде не маючи рішальної битви, дійшов угорський король аж до Нижанковець, на південь, недалеко вже Перемишля і над річкою Вагром розбив свій табор.

Король і всі його воєводи були певні, що битви не дасть вже князь Володар — що перед ними одна облога Перемишля, до якого і так не було вже далеко.

Зближався вечір.

В таборі розпалено вогні. Біля одного вогнища сидить король із найближчими. На вогнищі печуть отроки м'ясо, на возі біля вогнища боклаги, з яких вино отрояти. В руках короля й його окруження видніютьсрібні чарки.

— Королю, найясніший! Приношу добрі вісті, наші передні стежі дійшли майже під Перемишль, не стрінувши ніде сильних ворожих сил! — доніс королеві перший воєвода, граф Есень.

— Це все можна було й передбачити! — відповідає король спокійно, певно.

— Випиймо, братя й дружино, за добре слово пана воєводи. Переночуємо тут, а завтра ми під городом.

Наповнюють отроки нові чари. На щастя, на здоровя, що завтра під Перемишлем!

— Ми завтра під Перемишлем — повторяє перший воєвода граф Есень. — Але як довго там стоятимемо — не скажу; та гаряче бажаю й хочу, щоб якнайскорше здобули ми цей город. За день, за пів, ну таки відразу, як станемо під ним.

— Віват, віват! — несуться крики, підносять чари догори.

Молодість, погідний весняний вечір і старе токайське вино веселили зібраних. Аж король — сам сміючися,

піднявся догори і пlesнув у дoлонi. Затихли всi, промовив король.

— Дозволь, любий префекте, що спитаю тебе, як найлегше можна здобути город?

— Так самісенько, як жінку.

— А жінку?

— Так самісенько, як горoд.

— А обое? — питав король далi.

— Рiшучою силою й коротким залицянням, хоч город, а хоч жінку побeш завжди! — звучала вiдповiдь.

— Це все в нас! — вiдповiв король.

— Тому й скоро здобудемо ту жінку! — і рукою вказав префект королівської когорти в бiк Перемишля.

— Добре! — промовив король. — Бачу, що розумієшся на тiм дiлi, тому позволь, що й далi поставлю тобi питання. На тi питання й iншi з вас можуть давати вiдповiдь, а ми й побачимо тодi, в кого гарний дотеп i фантазiя. Отже: Перемишль возьмемо хоч завтра, а хоч i пiслязавтра, це пусте. Ми возьмемо його, i як думаеш, префекте королівської когорти, хто перший вiде в здобутий Перемишль?

— Хто перший вiде у здобутий Перемишль? — повторив префект королівської когорти. — Хто перший вiде?

— Вiдповiдь тут ясна! — промовив єпископ Купка.

— Як возьмемо Перемишль, то в город вiде перший — перший угорський воїн.

— Вiдповiдь добра, а за ним? — питав король далi.

— За першим угорським воїном вiде — другий угорський воїн! — вiдповiв єпископ.

— А за другим?

— Присягаю, що третiй, не четвертий!

— Не це я думав — вiдповiв король. — Вiдповiдь недобра. Це ясне й зрозумiле, що першi вiдуть нашi во-

їни, щоб там завести лад. Та ви мені скажіть, хто за ними віде?

— Заїдеш ти, королю найясніший, у честі й славі! — неслися відповіді з усіх сторін.

— А хто б поїхав передо мною? Щоб звеличав нашу славу, нашу силу, плодородність наших нив?

Хвилину було тихо. Префект королівської когорти, що був на хвилину щез, з'явився знову. В руках ніс грубий довгий ланц, яким брязував, щоб звернути увагу всіх на себе.

— За першим віddлом військ поїду в город я з оцим ланцом кріпким! — і він підняв угруп ланц і знов брязував ним із усеї сили.

— Пощо? — спитав король.

— Князеві Володареві на руки і боярам, що нам ставили опір. Їх звяжу я оцим ланцом і заведу до тебе, королю найясніший, а ти поставиш свою ногу на їх побиті голови і відеш тоді в город.

— Задум цей дуже добрий — промовив Кольман. — Перші відуть отже у здобутий город передні наші сторожі; за ними наш префект із грубими ланцами.

— Твоє славне військо і ти, королю найясніший, по-між ними як між роем матка! — промовив воєвода граф Есеня.

— Не вгадав! Ні ти, ані ніхто інший, отже сам скажу! — на те король. — Зайнявши город, зробимо велике свято приходу наших предків в угорську країну. Займуть наші город і заведуть там лад, тоді поїде в город наш похід. Дві парі волів круглогих, білих, запряжених у широкий віз. Воли й віз прикрашені зеленню й пахучим цвітом. На возі розсядеться широко перша красуня, що в нас є в таборі. Єпископ Купка і префект мої когорти не відмовлять моїй просьбі і виберуть щонайкращу дівчину, що буде представляти нашу родючість, нашу землю, нашу силу. Побіля воза поїдуть на конях мої ли-

царі, з мечами піднятими вгору, на знак, що нашу землю все боронить меч. На шлях, куди їхатимуть, розкинуть руські трупи й здобуті хоругви, щоб наша сила переїхала по них, на знак, що до своєї цілі йдемо по трупах ворогів. Щолиш за цим усім поїду я на чолі моїх відділів. Цим усім займешся ти, Матвію, разом із єпископом Купкою, у вас обох веселі та дотепні задуми, можливо, що й самі придумаєте ще неодно до моєго.

— Слухаю — відповів Матвій. — І свято уряджу на честь і славу великих наших предків, на славу твою й честь, королю найясніший.

Король вдивився в погідне небо й напів снив... Займе Перемишль, з Перемишля вишле обох єпископів у Київ... До тижня вони вже в Києві, сватають молоду княжну, за нього, за короля Угорщини, що підбив хорватів, тепер розбив галицьких князів...

— Годі! — перервав король свої думки. Він устав, сплеснув у долоні, а коли довкруги вогнища втихло, промовив:

— Гарно, весело й мило нам тут бавитися, та пю останню чарку й іду спати. І вас усіх прошу: випиймо востаннє і йдім спати. Завтра похід перед нами й пракця — вино ж приятель веселощів і забав, а ворог труду й праці. В останнє пю, а решта в Перемишлі!

— В Перемишлі!

Король відійшов. Ще короткий час догоряли вогні, отроки пекли собі мясо... Але недовгий час минає, гаснуть огнища, тиша і спокій опановує табор.

## XIX.

Війська перемиського князя уступали перед навалою угрів і вже були недалеко Перемишля. Здержанючи ворогів, ішов князь Володар в останніх рядах. Це, що йшов в останніх, до ворога найближчих рядах, робив тому, що в тих рядах найскорше повстають всякі замішання, і завжди найскорше родиться переполох і хіть утечі. Своєю приявністю й тим, що ставав з дружиною разом до бою проти угрів, підтримував князь добрий, бадьорий настрій. Робив це князь ще й тому, що так учив його батько Ростислав та й сам він навчився з досвіду життя, що всі наші справи полагоджуємо найкраще самі, не здаючися ні на кого.

Правда, колись у молодих літах, старався князь особисто полагоджувати кожне діло. Тоді вважав він своїм обовязком розсуджувати важніші спори людей, що приходили до нього, тоді вважав він своїм обовязком наглянути кожну частину війська в часі бою, але скоро побачив, що часто зайнятий дрібними справами занедбував важні, великі і сам був завжди втомлений.

— Замість сто діл дрібних — одне велике діло. Замість сто дрібних думок на день — раз на місяць або й раз на рік одна велика думка! — думав князь, дозріваючи в літах.

І тоді став князь передавати свої дрібні справи іншим, залишаючи собі щонайважніші. Передаючи свої справи

іншим, побачив, що тут знову найважніше: кому передав яке діло. Одні виконували навіть більше, як князь ім доручив; інші робили тільки те й більш нічого, а третім ніколи не велося, бо все мали якісь перешкоди.

Ось тоді, заки князь іще віддавав кому яке діло, зачав пильно звертати увагу на здібності, звичаї й привички людей. — Пізнавши людину, віднайти в ней її добре й злі здібності — оце велика вмілість, якої знання всотеро оплатиться — думав князь.

— Уміти пізнавати людей — значить над ними владіти! — говорив нераз князь. — Пізнавати здібності людини й доручити їйому насамперед мале діло, що відповідає їх здібностям і дивитися, як він їхого виконає. Виконає добрe, доручати щораз важніші діла й виробляти в нього самостійність і почуття відповідальності. Так думав тепер князь.

По часі спостеріг князь, що не так з великих діл, як з дрібничок найлегше піznати людину. Великі діла не родяться кожного дня, а дрібнички бачимо щодня, їх треба тільки підхопити, зрозуміти. До того: при важних, великих ділах старається людина часто дібрati вигляду, знаючи, що інші дивляться на нього. Виконуючи дрібнички, мало стережеться їй тоді найбільше виявляється їхого вдача, тоді їй найскорше їхого пізнаєш.

Дружинникові, що в розмові перескачував з предмету на предмет, не доручив би князь ніякого діла, що вимагало довгої, витривалої праці, при якій можна легко знеохотитися. Але того самого дружинника покликував думати думу, знаючи, що в нього сто думок; та горе, коли б був дав тому самому дружинникові хоч одну з їхого думок перевести в діло. До того заставляв князь вже інших, мовчаливих, що були витривалі і завзяті в ділах.

Дружинникові, якого князь побачив хоч раз пяним, або зінав про нього, що любить заглядати в чарку, —

не віддав би князь важного діла. — „На нього не можна здатися в жадному ділі, бо з утіхи він упеться, а з жалю він теж не тверезий...”

Не терпів князь і тих, що підхлібством, масним словом старалися здобути його ласку. — — О, ті перші розіпнуть мене, якби щастя відвернулося від мене й мені зачало поводитися зле! — говорив князь.

Отак старався князь пізнати людей точно й основно, а пізнавши чиєсь здібності й упевнившись, що на чоловіка можна здатися, князь передавав йому діло. Спочатку стеріг дуже пильно, переконуючися, чи може не помилився, а коли не помилився, здавався на них щораз більше. Дібравши собі отак певних людей і розділивши між них працю, сам князь приймав від них звіти, давав ньові вказівки й поради.

От і тепер у часі війни розділив князь роботу своїм воєводам та полковникам, яких здібності вже давно випробував та до яких мав довір'я, а сам лишив собі що найважніше: укладав задуми, як та де б то розправитися з угрином та приготовлявся до тої розправи. А почищо тримав — як сам це казав — останній вузол, тримав порядок в останніх рядах та своєю участю в бою підтримував бадього духа.

— Не добре стоять наші діла! — говорив молодий княжич Ростиславич старому воєводі Петрові.

— Чому не стоять добре? — питав старий воєвода з похиленим раменем.

— Ясно чому ні! От ідемо назад. Уже тільки було добрих нагод, щоб розбити угрів, а батько зволікає! І от ми під самим Перемишлем! Скажи ж, пане воєводо, чи це на добро?! І недобре поступив мій батько, що в степ післав князя Давида Ігоревича! Чи можна вірити Давидові, який стрижкові видовбав очі в три дні по присязі?! Я не вірив би такому! І хто зна, що він тепер ро-

бить! От стільки вже часу минуло, а він ще не вертає!  
Як можна вірити такому?!

Старий воєвода усміхнувся.

— Правда — каже він — багацько, дуже багацько було вже нагод, щоб зачати рішальний бій із угрином. Ale зачати рішальний бій іще не значить його виграти! Ти чув, як князь казав у гридниці напередодні, як ми йшли у поле, що угрів хоче він розбити в широкому полі. Він сказав, що хоче, значить, він цього хоче, він думає про це, він приготовляється до того!

— Ale ж, пане воєводо, ми вже під Перемишлем!

— I в Перемишль ми можемо зайти, та ще випасти з города й розбити в бою угрів. Автім, я не знаю, що князь думає.

Тепер усміхнувся молодий княжич:

— Ой, добре ти, пане воєводо, оце знаєш, що князь думає, бо ж належиш до його найближчих повірників!

Князь Володар ходив справді задуманий, неспокійний. Ti, що були його повірниками і знали частину його думок, знали причину неспокою. Угри напирали скоро, половці не приходили. Аж ось одного дня майже під вечір донесено князеві, що на шляху з Перемишля піднялася велика курява. Половці! Лице князя усміхнулося.

— Я вже й без них ладився до битви, та приїхали — тим краще! Тепер, пане воєводо, Гострая Стріло, покажемо уграм, що ми вміємо!

Князь виїхав напроти. На чолі походу їхав князь Давид Ігоревич разом із молодим ханом Боняком. Сердечно обняв князь Володар брата Давида Ігоревича.

— Добре, що приїхав ти саме в час! — дякував князь Володар, а потім додав: — Багацько разів стрічав я тебе, брате, та вір мені, що ще ніколи не вітав я тебе так щиро й сердечно, як у цій хвилині, коли ти привів мені війська. I тобі, хане, дякую, що прийшов у час!

Ось бачите: стримуючи угрину, дійшов я майже під Перемишль, отут я мушу битися, чекав на вас тільки.

— Я наглив на хана, щоб їхали мискоршє, та хан беріг дуже коні! — говорив, на-пів прискаржуючи хана, князь Давид.

— Правда! — відповів молодий хан. — Правда! Але прискаржує мене князь Давид, то й я мушу сказати правду. В особі князя Давида Ігоревича знайшов ти, княже, вірного й чесного заступника, що дбав про твої діла не гірше, як дбав би й ти сам! Князь Давид Ігоревич наглив мене день-у-день, наглив мене кожної хвилини, щоб їхали ми скоріш, скоріш, бо дуже він тривожився, щоб не приїхали запізно!

— Так, так, а ти мене не слухав!

— Так, поправді не все вволював я твою, княже, волю, бо не хотів заїздити коней, щоб потім були до бою нездатні. А так, як сталося, кінець всьому добрий! І прибули ми на час, і мої люди й мої коні готові в бій хоч зараз!

Князь Володар подякував щераз Давидові за його старання. Подобалася йому розвага й розум молодого хана.

Перед князем переходили тимчасом половецькі полки. Перші їхали половецькі гудаки на малих білих конях, всі біло одягнені, з високими білими баранячими шапками на головах, які їм додавали поваги й величі. В руках тримали високо вгору піднесені труби і піщаці. Дзвеніла трохи криклива та писклива, але бадьора пісня походу.

— Добре! Добре! — крикнув князь, якому подобалася пісня й самі гудаки. Добре, добре! Нині бойова — весільної заграємо завтра! — І вже його зір спочивав на полках, що переходили і князь ловив спостереження йому потрібні: коні були добре вдержані й не втомлені походом. Упряж була в більшості нова, а де не нова,

ціла, вичищена, в порядку. І люди були свіжі, моторні, бадьоро співали бойову пісню. Узброєні в луки й довгі списи.

— А хто це? — запитав князь, звертаючися до хана Боняка. Зір князя упав на якогось половецького проводиря, що мав товсте, майже чотирокутне лицез і їхав на коні, — здавалося — сплючи.

— Це мій заступник, хан Алтупаша.

— Він спить? — спитав князь.

— В спокою завжди дрімає, та прийде до битви, він реве й ріже і ти, княже, ще побачиш його великі діла!

## XX.

Сонце хилилося до заходу, як князь Володар мав із ханом Боняком воєнну нараду. Вони їхали на конях поволі шляхом від села Негребки в напрямі до Перешибля.

— Скажи мені, хане, чому часто програють люди бої на поль битви і в буденному житті?

— Чому? — спитав хан. — Чи не тому, що йдуть часто в бій до бою неготові?

— Так! — відповів князь. — люди і народи, що не готуються до бою, аж прийде бій, хіба вірять, що скажуть трубам грати бойових пісень і збурять кров до бою і ось уже перемога! Так сплять поодинокі люди і цілі народи, надіючися на одні труби — програють і гинуть. Це ще колись навчав мене батько: Не надійся на бойові труби, а довго готовся до бою! — I я приготувався довго, а це говорю тому, бо оглянув перед хвилиною твої війська, побачив у них порядок і твоє дбання за них, і бачу, що й ти, хане, не все кладеш на бойові труби! Оце й добре!

— Проти нас ідуть угри — говорив князь далі. — Хоч це наші вороги, та призвати треба, що хоробрий, войовничий це народ! Але й нашим нічого не бракує, в лицарськості й хоробрості перевищують вони угрів і коли б у бою ішло тільки про те, щоб змірити лицарськість із лицарськістю, а хоробрість із хоробрістю, я пев-

ний, що велика була б перемога наша. Та суть речі в тому, що угрів втроє, а то й учетверо більше, а це вже не легка річ, коли на одного припаде трьох або й чотирьох. Я довго думав про це діло і ось додумався, що на одній мисочці терез поставлені угри, на другій втроє легші ми. Значить, треба знайти цінності, що кинені на мисочку терез найперше зрівняли б нашу вартість з уграми, а далі й переважили.

— Гарно це говориш, княже, гарно та виразно! — промовив хан.

— Не в красі тут річ, а в правді. Отже слухай далі, хане — промовив князь. — Перша цінність, яку хочу кинути на мисочку терез, це мое знання краю, який бороню, і його околиць. Звичка така вже була в мене, що ідучи нераз на лови, чи в похід, чи в дорогу, я пильно розглядався по околицях, досліджуючи в думках, чи надаються на поле бою. У своїй уяві виводив я ворожі і свої війська, зводив криваві бої, мав славні перемоги й ганебні поразки. Таким чином пізнав я баґацько околиць в цьому краю, де легко виграєш ти битву, затягнувши ворога у пастку. Отже якось раз, перед літами, ідучи з карпатських гір у Перемишль, звернув я увагу на цю саме околицю, якою ось тепер ідемо. Бачиш, хане? По лівому боку від дороги, що нею ідемо, горби зарослі лісами, по правому ниви, а далі — гляди — рівнобіжно з дорогою тече в високих берегах малий потік Вагр, що там далі нижче Перемишля впадає до Сяну. Чудовий це кут! От коли б я кого зловив у цей кут! — думав я колись і не сподіваючися, що та хвилина скоро надійде. В тому куті вже завтра хотів би я зловити угриня! Оце знання краю — і перша моя цінність, яку я ставлю на терези.

— А друга? — запитав хан.

— Друга є ось та: Я не ставив їм досі ніде твердого опору, значить: вони йдуть сміло й мене легковажать. На основі минулого робимо висновки, судимо на майбутній

нє. І завтра будуть угри йти сміло й нас усіх легковажити, а надто, що їх так багато. Оце моя друга цінність, яку я ставлю на терези.

— А третя: ти й твое військо, хане, а четверта це мої задуми і мій спосіб воювання — продовжав князь.

— От завтра рано-вранці, як угри рушать у похід і будуть тут, де ми стоїмо, проти них від сторони Перемишлия виїде частина половців на зачіпку ворога, кине по стрілі і стане утікати. Угри, що нас легковажать, кинуться в погоню за ними. Минуть в запалі горбки й ліси по лівому боці. А там у лісі друга частина половців скриється і впаде на зади. Тоді завернуться перші і стануть скріплени іншими військами в бій. Кого б піславти, хане, на зачіпку, а хто впаде половцям на зади?

— На зачіпку пішли я Алтуашу — відповів хан — він майстер таких діл, на зади впаду я. Де ж ти будеш княже? — спитав хан Боняк.

— Алтуаша буде початком, ти, хане, кінцем, а я серединою.

Хан Боняк піднявся високо у сіdlі і розглядався.

— Розумію, княже, ти із своїми вийдеш з оцього ліса по лівому боці. Розумію, розумію.

Князь мовчав, щоб не перебивати думок хана.

— Добре, — сказав хан, — добре, розумію! В оцю річку хочеш їх зіпхати! Згори вділ. Добре, добре! І знов задумався. Він щераз повторив: — Добре, добре!

— Кажеш, хане, добре, — промовив князь. — Цю річ я вже обговорив із найближчими і в Бозі надія, що все піде по-нашому. Але ще треба подумати, що зробить король попавши в таку біду?

Хан думав.

— Думаю так: — продовжав князь. — Тут треба поставити собі питання. в котрий бік зверне король усю свою силу? Отже думаю, що не проти Алтуаші, бо Алту-

паша ударить від сторони Перемишля. Не піде король під Перемишль, оставляючи нас собі на задачах.

— На мене він ударить всею силою! — промовив хан.

— Тоді ззаду бє його Алтупаша та ще Й Давид Ігоревич, що буде з Алтупашею. І я вдарю з боків! І на тому не багацько зискає король! Та я думаю, що угорський король пізнає скоро, що зачіпка половців ізпереду й зачіпка ззаду це маловажні речі, що мають викликати замішання й безладдя в їх рядах, але що головний наступ чекає їх з боків, від ліса й сюди звернуть вони всю свою силу. Значить: на мене вдарять вони всею силою. На це я готовий і бажання одне тільки в мене: зіпхати їх у воду.

Половецькому ханові засвітилися очі.

— Оце буде добре! Гарні цінності поставив ти, княже, на терези, щоб зрівноважити й переважити силу угрів. Знання околиці, певність перемоги, що тягне ворогів у нещастя і гарні задуми. Княже, я вивяжуся з завдання, яке ти вкладаеш на мене, але корона угорського короля буде моя, коли дістану її в свої руки!

— І дві собі бери, як битві вже буде кінець! — відповів, усміхаючися, князь.

## XXI.

Хотів Боняк подивитися, де буде він стояти рано і відки ударить він на зади угрів, отже поїхали в ліс. Їхали від дороги яких п'ятсот кроків узгірям, як князь завернув у молодий, дубовий ліс. Густий, іще не чищений, де дерево з деревом боролося за місце, а кожне пнялося вгору, до сонця. Між молодими дубчаками росла подекуди ліщина й дика рожа і глід і свидина й інші дерева. Подекуди була така гуща, що на землі й не росла трава, бо сонце ніколи й не висилало сюди свого животворного проміння. Коні ледве продиралися, а їздці похилили голови до кінських ший, щоб не зачепити за галуззя. Коні форкали, якби вітрили дикого звіра і не хотіли далі йти.

— Злізьмо й цей кусник підемо уже пішки! — промовив князь. Далі їхати годі!

Продерлися вони ще добрий кусень між гущавиною, аж вийшли на малу поляну, окруженну гущавиною; над собою бачили клаптик синього неба.

— Отут твоє місце, хане. Сюди заведуть тебе вночі. Хан розглянувся довкруги.

— Поляна маленька, як долоня, як я поміщуся тут із своїми? Як я зайду сюди, як — бачиш, княже, сам, — коні не хотіли йти?

— В сусістві ще друга є така сама! — відповів князь.

— Вона поправді як долоня і чорт тебе не найде, а не то перемоги певний угрин!

Продерлися вони ще далі між молодими дубчаками і вийшли на край ліска над яр, який зробила вода в часі злив. Нині яр сухий, зарослий травою. Ні дороги, якою мали йти угри, ні самої долини не можна було відсі бачити.

— Оце твоя дорога до нападу, хане! — говорив князь, показуючи рукою вниз. Коли дістанеш знак, оцим яром поїдеш вниз і виїдеш на сам шлях, на угрів.

Продерлися вони ще далі між молодими дубчаками і вийшли на край ліса над яр, який зробила вода в часі злив. Нині яр сухий, зарослий травою. Ні дороги, якою мали йти угри, ні самої долини не можна було відсі бачити.

— Ходім! — промовив хан. — Безпечніше їдемо шляхом, який ми вже бачили.

— Ходім! — промовив князь і поїхали вниз. Зближався вечір. Між горами вже давно не було видно сонця, сутінь ночі зближалася, тиша стелилася над лісом, птахи сідали вже до сну й не було чути вже їх співу. Князь із ханом Боняком та іншими, що були з ним, продерлися крізь новий, густий дубовий лісок і вже зближалися до шляху, як глип, а з ліса недалеко від них вийшли якісь два селяни в білих гунях із великими кошами на плечах. Князь, що все любив спостерігати, звернув на них увагу. Непевний час і хто зна, хто тепер може волочитися лісами близько постою військ?! Звернули й інші з окруження князя на них увагу. Але й селяни побачили князя і його окруження, приступили, а далі підняли капелюхи вгору і щось кричать. Ні князь, ні інші не чули, що вони кричать, а ті в одно кричать, вимахують капелюхами і біgom до князя.

— Хто це? — питав князь сам себе.

— Певно якісь втікачі! Їх повно тепер по лісах! — промовив теребовельський воєвода Кужіль. Приложив руку до чола над очі і як не крикне:

— Та це ж царенко Лука!

— Він, він! — промовив вже й князь. — Видно втік із неволі, перебрався в гуню!

— Слихом сlixhati, видом видати! — крикнув князь, коли ті були вже близько. Радий князь, та одночасно з тим огорнув його веселій сміх. І як тут не сміятися!

— От син грецького імператора, — в грубій гуні галицького смерда, в широких штанах у соломяному капелюсі, а на плечах кошик — з лицарською зброєю!

Скинув царенко кошик із лицарською зброєю майже до ніг князя, вітається з князем і сам сміється щиро.

— Як же ти втік? — питає князь, оглядаючи царенка від стіп до голови.

— Втік! А як тут діла? — питає царенко.

— Добре! — відповів князь. — От уже прийшли половці і затра буде бій. Ми саме оглядали, як нам змірити свої сили.

— І все, кажеш, добре, княже?

— Все добре! Горі іміємо серця! Отже кажи тепер, як ти втік? Давно ти вже втік?

— Позволь, княже, хай перше сяду, бо дуже болять мене ноги. Сідай і ти! — промовив царенко до свого дружинника Василя. Сів, простягся на траві, витягнувшись та й каже:

— Я втік від угорського короля.

— Ти був в угорського короля? — спитав живо князь.

— І був і не був! — відповів сміючися царенко. — Так самісько, як це розказують у казці про ту дівчину, що йшла і їхала, що була боса й обута, принесла дари й не принесла їх. Ось так і я! І був у короля, бо був у його хаті і не був, бо не був!

— Як же це?

— Як зловили мене в полон, прийшов у-вечері якийсь старший угрин і звіщає, що просить мене угор-

ський король до себе. Хоче мати честь мене піznати й говорити зі мною. Я не радий тій знайомості, та нічого не вдіеш: у полоні. На коні, їдемо. Ніч зачиналася, ми віхали в якесь село. Серединою села попри доріжку, дзюркотів потік, в хатах ще світилося. Підіхали ми під якусь хату, де сторожа стояла. Зіскочили з коней і ввійшли в сіни. — Прошу пождати, повідомлю короля! — промовив старий боярин, що нас вів — та в двері. Я глип — а через сіни відчинені другі двері. Я сіп дружинника за рукав, через сіни і в ті двері! Ми попали в якийсь двір, а з нього через якісь ворота в огорod і огородом у поле. I далі, далі у поля.

— I через річку ми брили! — доповнив дружинник Василь.

— Так через річку і гора. Ми до гори, в корчі й до гори! Чи за нами йшла погоня — не знаємо. Було тихо.

— Ха, ха, ха! — сміявся царенків дружинник Василь. — Уявляю собі таке: старий угрин вийшов від короля і каже в темні сіni: Вельможний царенку, прошу! — В сінях тихо! Він удруге повторяє ласкаве запрошення! Король чекає, кричить. — Отут були і вже нема їх! — оправдується старий добрій боярин. — А де ж?! — кричить король. — Пропали під землю! Питають сторожів, ті не бачили. Погоня — та куди? Ха, ха, ха!...

— Погоні ми не бачили. Ми відсапнули на горі й рішили, що йдемо по зорях на піvnіч, щоб до раня бути в твоїм таборі, княже. Та аж тепер піznав я, як це легко зблудити в горах та ще вночі. Ми на гору, а з гори вділ і знов на гору і знов уділ і йшли і йшли і ранок вже настав і південь вже прийшов, а ми блукаємо по горах! Аж під вечір стрінули ми людей, що втекли у дебри перед ворогами з усім своїм добром. Утішилися ми, що попали між людей, змучені, голодні, та питаемо чи далеко ще до княжого війська, а ті, сміючися, кажуть, що

ми під угорською границею, а до княжих військ іти б верхами хоч два дні!

— Отут ми переспали та покріпилися і перебралися, купивши оцю одежду, бо дуже тяжко було йти в панцирі. Один із пастухів і взявся підвести нас далі. По двох днях дійшли до твого, княже, війська, та вже угорська сила там стояла. Ми знов у гори і знов блукали і знов зійшли, де думали застати наших, та знов застали угрів. Аж ось доблукалися тепер. Завтра, кажеш, княже, бій. А де мої?

— В Перемишлі — відповів князь. Коли ти, царенку, попав з малою частиною своїх у полон, я решту післав у Перемишль.

Царенко встав з місця і просив князя.

— Позволь, щоб завтра й мої брали участь у бою. Я зараз іду в Перемишль по них!

— В оцій гуні, з кошиком? — спитав князь.

— Ясна річ, що переодягнуся. Меча не маю я одного й кованого щита, бо забрали мені угри, та це знайдеться у моїх. Отже, коли позволиш, княже, я зараз іду і завтра рано до бою проти угрина.

Тимчасом підведено князеві і його дружинникам коні. І грецький царенко — сів на коня.

— Ти певно втомлений? — спитав князь.

— Як завтра бій, хто нині може бути втомлений?! — відповів царенко.

— Твоя правда! — відповів князь. — Я це тому кажу, бо не треба, щоб ти сам іхав у Перемишль по своїх, я пішлю по них.

— Позволь княже, щоб я поїхав сам.

— Твоя воля!

## XXII.

Княжна Анна вертала з товаришками з пригорода, від ранених, у княжий двір. Була втомлена цілоденним трудом, але вийшла з подругами на вулицю. Сонце що-йно зайшло, на землі стелився холод, а за ним вогкість і запах вже розцвілих верб і черешень і трав і зіль. І було якось любо, що самі груди розширялися, щоб вдихнути якнайбільше свіжого повітря. З високих заборів города розносилися пронизливі кличі сичів.

Княжна вийшла й огорнула її свіжість і нова сила. Ішла з двома подругами, що її відпроваджували. Весело розмовляючи йдуть дівчата — як у тім хтось положив руку княжні на рамя. Оглянулася, це був він, у панцирі й шоломі, лівою рукою вів коня за собою, правою її стримав.

— Це ти? Відки ти? — скрикнула.

— Я — відповів. — Щасливо втік із неволі, а тепер вернувся до Перемищля по своїх. У пригороді чекають вже на мене, та їхав іще в город, як ось почув твій голос.

— Як ти втік? — спитала рада та весела.

— Головою! — відповів.

— Головою? Перший раз чую, що головою можна втекти!

— Коли хто втікає самими ногами, то або й не важиться втекти, або його зловлять. Втікати головою ліпше, як ногами!

— Хай буде вже й по-твоєму, що ти втік головою, загалом добре, що ти втік. Тепер будеш вже в Пере мишлі?

— Ні, в цій хвилині я вертаюсь із своїми в бій.

Княжна мовчала. По добрій хвилині промовила:

— Щоб ти щасливо вийшов з цього! Щоб щасливо вийшов батько і брат і всі наші щоб щасливо вийшли! Завтра, кажеш, це буде? Молитися буду всю ніч.

— Княжно, ми тебе вели, щоб ти не йшла сама, та йде вже царенка і ми вертаємось додому — промовили подруги. — А завтра рано знову прийдемо по тебе.

До царенка приступив ізнов отрок, що їхав за ним і взяв його коня.

І знов ішли поволі, мовчки.

Вже були недалеко княжих воріт, як він промовив перший.

— Не думав я, княжно, тебе осьтут зустрінути, та що мав це щастя, позволь, що скажу тобі слово.

— Кажи! — промовила тихо, ледве чутно.

— Мені так тяжко на душі, мені так ніяково, що й сам поправді я не знаю, від чого тут зачати. Але ти, княжно, вислухай мене до краю, а потім і суди мене Знаєш, княжно... зачну від самого початку. Мій батько зговорився з князем Володимиром Мономахом, що був недавно в нас; хотів знайти мені дружину. Князь Володимир Мономах і піддав моєму батькові, щоб мій батько оженив мене з донькою перемиського князя Володаря, що зветься Анна.

Урвав і з-під ока глянув на неї. Ішла біля нього мовчки.

— Ти слухаєш, княжно? — запитав.

— Слухаю — відповіла ледве чутно княжна.

— Мені сказав це батько, що вже й поручив князезеві Мономахові заняться цею справою, та мені було



С.С.

»...княжна тільки бачила, як царенко щез у нічній  
темряві (До 145 стор.)



дуже дивно, щоб слати сватів до тої, якої й не бачив я в житті. Мені було це все противне, хоч скажу правду, звичай на царському дворі такий, значить, не міг я батькові противитися. Думав я довго про те, як це мені зробити, щоб я побачив ще тебе вперед, заки пішлю до тебе сватів, та видумати не вмів я нічого мудрого. Аж ось припадок прийшов мені в допомогу. З початком цієї весни висилає війська мій батько в Болгарію. Попросив я батька, щоб вислав і мене з військами. Згодився батько, а я умовив зі старим купцем..

— Це ти! — скрикнула й відступила на крок від царенка.

— Це я був, та ти прости мені, княжно. Не вмів я бути купцем, а приїхавши перед кількома днями уже царенком до тебе, побачив я, що ти мене пізнала й тебе стало оце мучити. Я аж тоді пізнав свою провину, тому прошу: прости мені княжно.

— Мені так соромно! — промовила княжна по хвилині. — Так соромно! Дурне таке сказала я тоді і що подумав ти собі про мене?!

— Дурне те, що тоді сказала?

— Перший раз побачила тоді купця і єсь таке сказала я дурне... Я жартома тільки говорила, а ти подумав собі певно, що я, дівчина, доњка перемиського князя, що я кожному кажу...! А може й ще що гіршого подумав ти собі?!

— Ні, княжно! — відповів царенко. — Бог мені свідком, що такого я й не думав. Я ж бачив, що ти жартувала, а потім уся почервоніла і втекла. Глядів я довго за тобою, але ти вже більше не вийшла. Я чекав іще, а далі й промовив до старого купця: Відіжджаємо, та небаром я знову сюди вернусь. Не гніваєшся отже, княжно? Коли б не приїхав був купцем до тебе — не приїхав би й царенком.

— Мені так соромно і стидно...

— Чого?

— Що так тоді сказала, та це було тільки жартома, а ти подумаєш собі... та вір мені, я нікому, нікому так не казала...

— Вірю, а що тоді ти мені сказала, я те й сповнив.

— Що ж таке сказала?

— Щоб я прислав такого самого, як купець, — відповів, та вже сміючися.

— Такого ніколи не казала я! — сміялася й вона.

— А таки ти казала!

— Ні, я не казала! — дрошилася.

— Хай буде, що ні. Та не гнівайся, княжно, що я тебе стравожив і щиро відповідж мені: сватів можу слати?

Доходили вже до княжого двора.

— Можеш! — відповіла ледве чутно. — Ось диви, отам, під липою стояв ти з своїм крамом, а я сказала і втекла від тебе, та нині не втікаю вже.

Царенко стиснув її гаряче за руку.

— Заходь до нас!

— Не маю часу, бо там ждуть мене. Молися, княжно, за батька, за брата, за всіх та й за мене, а Бог вислухає тебе!

Отрок підвів коня і княжна тільки бачила, як царенко щез у нічній темряві.

### XXIII.

Князь Володар сидів із князем Давидом Ігоревичем і обома ханами при вечері. Спішилися, бо зараз по вечері мав князь разом із своїми воєводами розмістити свої війська, щоб ясний ранок застав їх на місцях. І вже вставали від стола в княжому наметі, як до князя Володаря приступив хан Боняк і каже:

— Довго я думав і думав і розтрیсав річ на всі боки й бачу, що твій задум, княже, завтрішньої битви добрий. Та вище нашого розуму й нашої волі — богів небесних воля! Ходімо отже, княже, богів поспитати.

— Як думаєш, хане? — спитав князь.

— Поворожимо! Ось ніч, виїдемо недалеко від тaborу в ліс і там запитаю я вовків.

— Що тут питати ще вовків?! — промовив нерадо князь. — Річ уже вирішена, що завтра у нас бій, я й війська уже розставляю, що тут питати ще вовків?!

— Ще жаден половецький хан не пішов у бій, богів наперед не спитавши, не піду й я без згоди їх і волі!  
— відповів хан Боняк і сів на лаву.

Князь Володар перейшов кілька кроків по наметі, став перед ханом і спитав:

— Добре! Поворожиш! Але що вдієш, як відповідь богів буде: Не йди!

— То я й не піду в бій! — спокійно відповів хан.

— Що?! — крикнув Володар. — Аж тепер уночі, як рано воювати нам, ти кажеш це мені?

— Скорше не було коли! — відповів хан. — Проти волі богів у бій не йду! Мій батько раз пішов і військо все стратив і сам ледве живий вернувся! Не піду я без волі їх і згоди!

Князь Володар подумав хвилю.

— Ходи!

Сіли на коні і поїхали.

...Це ще добре — думав князь — коли відповідь його бісів йому випаде, щоб завтра бився. Та що зроблю, коли відповідь буде: Не йди?! Дурна справа — думав князь — щоб чоловік залежав від припадкового виття вовків. Дурна та й годі! Але що робити?! Щоб хана можна було переконати, щоб при злих знаках ішов битися — в це не вірив князь. Значить: прийдеться битися без хана — значить змінити свої задуми!

На небі ясний місяць, а долом густий ліс. Корони дерев не перепускали місячного світла, тільки тут і там виднілися на землі між деревами ясні плями місячного світла. Коні наступали на старе струпішле галуззя й по лісі розносився тріск. Будилася птиця і з криком летіла на сусідні дерева.

— Це тільки позірна тишина! — прошептав хан до князя. — Бо саме вночі кипить тут життя, укрите, тайне. Отут, в лісній тишині, на місячному свіtlі живуть боги, і добрі і злі духи, і бог Див сидить тут на верхах дерев і глядить назирцем, укритий. І лісовик десь тут і діди й біси і мавки й повітрулі. І всі звірі виходять в таку тиху ніч на поляни п'єсеред лісів на свої наради, а тільки ось тепер вони зачули людину й скрилися.

Хан зліз із коня. За ним зліз і князь.

— Підійдім уже далі пішки! — промовив хан.

Підійшли на малу поляну, освітлену блідим сяєвом місяця. Хан стояв хвилинку мовччи. Потім схилив голову

в покорі й задумі і говорив у темну ніч, до місячного сяйва, до богів укритих і таємних божищ.

— Боги всемогучі і всевідучі, що живете над землею, на землі й під нею! — шептав ледве чутно, в покорі похиливши голову. — Оце покликав мене перемиський князь Володар на бій проти угрів. Розумний в нього задум, як розбити угрів, та наша доля — не в наших, а ваших руках, тому молю я вас: Дайте мені знак на той кривавий бій.

...І він вірить, що біси його слухають! — подумав князь. В тій хвилині хан присів нагло до землі, лице звернув до місяця і завив як вовк. Князя Володаря огорнув спочатку сміх, але вже по хвилині він споважнів, бо з темного ліса завили вовчі голоси.

— Слава тобі Боже! — зідхнув князь радісно. — Значить: завтра буде бій! Боги дали добрий знак!

Хан, не встаючи з землі, звернувся знову до місяця і знову завив по-вовчому. Не минуло й кілька хвилин і знову вовки завили в лісі.

Хан завив утретє і знов утретє, вже десь біля самої поляни, відповіли вовчі голоси.

Князеві Володареві пішов мороз поза шкурою, не так із страху перед вовками; був початок літа й вовки не були страшні, але князь боявся самого Боняка. Чорт зна, які то він штуки ще знає, чорт зна, кого то він може ще накликати!

— Розбиті угри! — крикнув несамовитим голосом хан Боняк, зриваючися з землі. — Розбиті! Розбиті! — кричав і тішився і скакав як навіжений. — Розбиті, розбиті! — і, танцюючи якийсь дикий танець по місяцем освіченій поляні, мечем стинав галузки корчів і дерев і кричав:

— Отак і мечі моїх людей зітнуть їхні голови!

Танцював далі і кричав:

— І як траву ѿце на землі топчу я ногами, так і по них топтатимуть мої люди!

Потому пристанув на хвилинку, приложив до уст руки й крикнув у густий ліс із усієї сили.

— Гей-гей! Гей-гей!

Голос відбився від густого ліса, повторив: гей-гей — і пропав.

— Отак пропадуть і вони!

— Вертаємось! — промовив хан до князя Володаря.

— Княже, ти свідком, що на мій голос три рази відвіли вовки! Вовк це найліпша віщба на ввесь світ!

— Слава тобі Боже! — промовив радо князь.

— А ти боявся, княже! Три рази відповіли мені вовки й тепер іду я в бій без жадної надуми, бо знаю, що за мною божа сила. Тепер і мені одному кажи, княже, іти проти угрів — іду, хочби зараз! Повір мені, княже, що велика, дуже велика перемога припаде нам від богів!

Як вернувся в табір, іще тої самої ночі велів хан оголосити про віщування великої перемоги. Вістка перейшла й між Володареву дружину і між дружину князя Давида Ігоревича і всюди викликувала одушевлення і добрий настрій.

— А таки це все дурне! — говорив князь Володар старому воєводі Петрові. — Але, бач, і це дурне могло рішити про вислід завтрішньої битви! Хан уміє дуже добре наслідувати виття вовків і мое щастя, що недалеко були вовки, що йому відповіли. Коли б не було близько — ми завтра й не могли б були зачинати бою! От дурне та й тільки! Як часто наша доля залежить від малих дрібниць! Вовки були близько!

## XXIV.

Другого дня, скоро світ, угорське військо було вже в поході.

Сонце щолиш сходило. На полях, на нивах блищали до сонця каплини роси, ліси при дорозі віддихали ранньою в'єкістю — як уже йшли ряди за рядами під Перемишль. Бистрі коні, нова на них упряж. На конях лицарі, здорові, сильно збудовані. А кожний має в руці спису, а списи наїжилися вгору, аж здавалося, що це йде походом предивний залізний, гострий ліс. За кінними йшли піші ряди за рядами. І знову кінні з круглими щитами й луками й сагайдаками повними стріл на плечах. Від ходу піших, від тупоту коней до такту стогнала земля, а в повітрі уносився дивний гамір і брязкіт стріл в металевих сагайдаках на плечах.

І знову йдуть кінні з довгими списами. Йдуть певні себе. Бо й хто ж із них, або хто з посторонніх міг сподіватися, що з цих нечисленних рядів військ, із цих великих, у металь закованих полків — до вечора ні один цілий не остане?! Хто міг про це й думати, бачивши їх велич, силу і порядок, що був у їх рядах?! Вже самою своєю появою будили вони страх.

Король їхав у середині походу на чолі своєї когорти. Про що він думав? Про перемогу вже й не думав, так дуже був її певний.

Передні королівські відділи доходили вже до села Негребки, як десь там у передніх відділах перед коро-

лем счинився крик. Щось там сталося. Усе військо, що йшло правильно, майже до такту, затрималося. По хвилині затяли їздці знову кнай. І знову по хвилині все стало.

— Що сталося? — крикнув король збуджений із своїх думок.

— Половці! — понеслося з передніх рядів.

— Де?

— Не знаємо! Це хтось крикнув із передніх рядів!

І по рядах понеслося „половці”, хоч ніхто не вмів сказати, де вони.

— Половці напали на наші передні сторожі. Там бій! — неслася друга, вже тривожніша вістка.

— Хто на переді? — запитав король Матія, префекта королівської когорти.

— Воєвода Надь, — звучала відповідь. — О, це старий воєвода, провчить їх розуму.

— Їдьмо туди! — крикнув король і вже пігнав конем попри ряди кінних, що затрималися. Перегнав король ряди своїх військ, аж ось бачить перед найпершими його рядами знялася курява. Із куряви побачив король їздців і мечі блискучі. Половецькі їздці гналися летом блискавки на його відділи, бючи й сіучи розбитків його передньої сторожі, що втікали з криком перед ними.

Старий, сивий воєвода Надь, знявши шолом із голови, стояв високо у сіdlі і щось кричав. Видавав котроткі, рішучі накази. І вже рушили відділи Надя до наступу. Король глянув: дві ворожі сили летіли в розгоні на себе: тяжка кіннота угрів і легка половецька. За обома, як хвости, стелилася курява. Хвилинка й обі стукнуться, що гомін піде лісом і полями. Король затяв коня, щоб бути якнайближче. Половці надігналися на стріл, пустили густий дощ стріл із своїх луків і з про-разливим криком кинулися на перші ряди угрів. Бліснули шаблями, як блискавиці, і стукнули-грюкнули, як грім

загремів. І угри відповіли. І вже доїздив король до своїх, як втім побачив щось несподіване: Половці завернули й стали втікати.

— А то чорти! — майже крикнув король із здивування. — Як це скоро завернули вони, побачивши нашу силу! Дігнати їх!

Переднім відділам, перед якими оце половці втікали, й не треба було того говорити. Старий Надь щось крикнув і передні відділи затяли коней. Зловити тих чортів! І короля огортало дике, воєнне завзяття — дігнати і зловити тих чортів!

Половці втікали. За ними гналося угорське військо.

Поволі, поволі, а далі рушили вже й чвалом, бо половці втікали дуже скоро. На скрутах дороги було видно, як малі половецькі коні видовжувалися як хорти, ледве ногами дотикалися землі, а половці попртулювалися до їх ший, наче прирослі до них, і так рятували дороге життя.

І угри затяли своїх коней і з усієї сили гналися вперед. Ті з угрів, що пізніше вирятувалися з біди, казали, що угорський король і його старшини летіли тоді на конях так певно і так безпечно, як у тихий, травневий вечір хруш — до білої стіни.

Вперед! Вперед за половцями! І вже ні король, ні його воєводи не дивилися ні на шлях, яким гналися за ворогами, ні на боки. Ім вистарчало, що вчора ввечорі були тут передні сторожі і все знайшли безпечно.

Вперед! Одного бажав король: як найскорше дігнати половців і по їх трупах увігнатися в город Перемишль, що вже близько, вже й можна його побачити.

...Вперед! Вперед!

...Мовчать придорожні дерева, мовчать горби й ліси, а тільки ось там на горбі, що розтягнувся при шляху, куди втікав Алтупаша й куди за ним женуться угри, — на малій поляні серед ліса, на високому самітному дубі,

з якого видно всю дорогу й похід скорий угрів, кує самітна зозуля:

— Ку-ку! Ку-ку!

Кому й що вона кує? Чи це кує вона Алтупаші, якого ось-ось зловлять, чи може кує Кольоманові славну й велику перемогу?

Женуть угри наперед! І вже за полками чвалом пігналися полки і вже пігнався й король зі своєю когортокою, як знову з високого дуба з-посеред широкої поляни, з якої видно всю дорогу й похід скорий угрів, віщує зозуля комусь цілу копу літ.

— Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!

З корчів і з ліса біля полонини у відповідь кує друга зозуля.

— Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!

Кому й що вони кують? Кують вони перемогу й довгий вік — кому? Володареві, князеві Перемишля, чи сліпому Василькові, князеві Теребовлі, а може Давидові Ігоревичу, недавньому князеві Волині, чи може Алтупаші, що перед уграми втікає, не всілі утекти? Чи може Кольоманові, що ось-ось досягне вже рукою Алтупашу, ось-ось мечем розлучить його душу з тілом?

— Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку! — вже не закувала, а зверещала зозуля з високого дуба, а одночасно з тим на поляні крикнув князь Володар:

— Бон-няк!

І знову закувала зозуля з дуба, а їй відповіла друга з ліса й далі, далі йде голос аж до Боняка.

Боняк кричить уже на чолі своїх:

— Зловив їх Алтупаша, а ми тепер на зади! Збитими рядами, всі разом! Не грабити! Найперше розібемо, а потім заберемо добичу з поля, що не одному з вас і не стане рук і коней, щоб усе забрати. А то убю, як пса! Вперед! Гура!

Угри дігнали Алтупашу.

І як часом серед погідного літнього дня з ясного неба нагло вдарить грім і надтягнуть чорні хмари і звіється буря, що вивертає дерева з корінням — так нагло й несподівано і той дубовий ліс, що ріс при дороці, кудою гналися угорські війська, ожив і зойкнув проразливими дикими голосами, закричав і завив і викинув із себе стада диких птиць — ряди мечів лискучих у руках їздців прутлених до ший скоролетних коней.

І як часом на погідному небі зявиться половик і нагло впаде на куряче стадо, а перестрашені кури, в тривозі смерти, злопотять крилами й скричатъ тривожними голосами й розлітаються на всі сторони — отак розбігалися тепер угорські відділи, нападені несподівано Боняком, а він їх бив.

І як восени закрадуться хлопці в чужий сад, в млі ока вилазять на рясні дерева, прикрашені червоним овочем і скоро трясуть деревом, а червоний зрілий овоч вкриває землю довкруги — так і тепер укрили угри під половецькими мечами своїм трупом поле.

— Завертай! — крикнув тоді Алтупаша, побачивши, що Боняк уже танцює.

І так само скоро й звинно, як перше, завернули й тепер Алтупашеві їздці і збитою лавою вдарили на угрів, яких ряди розбилися в погоні.

Бе, рубає, кричить Алтупаша. Кричать половці, кричать угри, нагло кинені із зачіпки в оборону. Іржуть коні, єруть поле копитами.

## XXV.

Коли це все діялося, коли на переді військ зачепив Алтупаша і потягнув за собою угрів, на заді впав хан Боняк і, коли знов завернув Алтупаша і угри станули окруженні з двох боків, тоді збоку з густих корчів, що тягнулися на пригорі при дорозі, на всій лінії, вибігли лучники.

Як часом вибіжить із ліса стадо серен на зелену пашу і найперше довкруги розглядається пильно й нюшить, а потім стає пастися, а сернюк стоїть збоку і пильно сторожить — так вибігли ряди лучників. Хвилинку вони уставлялися. Муж від мужа на віддалі розпростертих рук. За першим рядом уставлявся другий, теж на віддалі розпростертих рук — та вже навскоси. За другим рядом ставав третій навскоси до другого. Коли на ті ряди глянути згори, виглядали як скісно уставлені залізні зубці борони.

По самій середині стояли непорушно заліznі ряди воєводи Гострої Стріли I він сам без коня, пішо, стояв побіля них. Біля Гострої Стріли стояв князь Володар, теж без коня, пішо, з тугим луком у руці. По правій руці стояла молода дружина під проводом старого воєводи Петра з перехиленою головою, він теж тримав тугий лук у руці й на плечах мав сагайдак повний гострих стріл. По лівій руці від воєводи Гострої Стріли стояв теребо-

вельський воєвода Кужіль. І він не був на коні, а піший. На самому краю стояв грецький царенко.

Усі були піші, бо перед боєм наказав князь Володар усім кінним позлазити з коней і стати враз із пішими в ряди. І сам зліз із коня. Коней велів поховати, щоб їх не бачили, щоб усім відібрati надію на втечу. Це був ще староримський спосіб воювання, якого уживав Цезар у Галії, який перейшов пізніше до Візантії, і який знали добре на Русі. Кінним велів князь Володар ще й тому злізти з коней, що кінні мають скорше можність утекти, тому вони й часто утікали, оставляючи піших на поталу ворогів. Ось тому й піші — знаючи це — майже ніколи не вистрілювали в бою до останньої стріли, а все хоч половину стріл лишали собі, щоб відбиватися в часі утечі.

Ряди стояли вже готові до бою, князь ходив між ними й коротким словом заохочував, хоч пopravdi — найбільшою заохотою для всіх було те, що й князь був без коня і мусів з ними отут виграти, або зложити свою голову.

— Маємо оборонити оцей вузький шмат землі, що лежить між нами й угрином. Оборонимо його і знищимо угорське військо, — то оборонимо й цілий наш край! Жаден не виступай з ряду, а бий дощем стріл, доки не розібемо ворогів! Тоді ми знову на коні гнатимемо за побитими! Не довгий буде це бій, бо ось глядіть, в угорському війську нема вже ладу! Не довгий це бій, та зберіть всю силу, всю відвагу. Памятайте, що ми все вигравали бої і нині мусимо змести з лица землі напасника, що нищить, грабить, палить нашу землю! Алтупаша завернув! В імя Боже бийте!

Тепер заграли найперше чагрії, що мали великі тугі луки, які кидали далеко, досягали угрів. Кликали: **Мъ** тут, ходіть на кривавий бій! — За ними довгі ряди лучників приснули густим дощем.

Усього могли сподіватися угри, та ніколи не надіялися, що впадуть під самим Перемишлем у таку заїздку. Вже велику тривсгу, переполох і замішання викликав Боняк, ударивши ззаду, ще більше замішання викликав Алтупаша, завернувши: вдаривши спереду, та найбільше замішання й переполох викликали українські полки, що вдарили збоку.

— Сто думок у моїй голові! — кричав угорський воєвода граф Есенъ, побачивши, в яке попали. Його розболіла голова й він не знат, що тут зараз, у цій хвилині робити, що було б мудре й доцільне. Правда, перед двома літами, в боротьбі з хорватами визначився цей воєвода своєю хоробрістю й мудрою радою й причинився до розбиття хорватів. Граф Есенъ був обережним вождом, любив подумати основно, застановитися, зважити і це й те, але нині його спосіб думання ні до чого не годився, події летіли так скоро і так скоро змінювалися, що ледве зродилася в воєводи одна думка, як вже вона була ні до чого, бо положення змінялося зовсім. Станути до бою з Алтупашею? Як уже втік Алтупаша, а Боняк напав іззаду. Ставати до бою з Боняком? — як уже завернув Алтупаша з князем Давидом Ігоревичем і на переді загорівся не гірший бій, як на задах. Розділити військо на дві частині? І вже викликував граф Есенъ імена воєводів, які мали йти на поміч тим, що билися з Алтупашею, й імена тих воєводів, що мали помагати в бою проти Боняка, — як із боків посыпалися стріли і всі накази воєводи обертали в нівець.

Але одно було, що вивело графа Есения з рівноваги. Посипалися стріли на цілій лінії з боків, як уже якісь частини угорського війська, перестрашені й розбиті, пустилися вниз долиною до річки Вагра в утечу. І їх треба було стримати, як графові прийшло на думку, в який то незвичайний спосіб ставув князь Володар до бою, не напоперек дороги, а повздовж. Певно, ясно,

щоб нас тим більше неприготованих заскочити! — думав граф Есень.

— Сто думок у моїй голові! — повторив.

— А всі дурні! — промовив король і говорив далі до своїх дружинників:

— Напад половців спереду і ззаду, що викликали в нас переполох — це ще не найважніша річ і не вона приносить нам погубу, а те, що ми, женучися за Алтупашию, загналися під стріли Володаря! Глядіть, які довгі їх ряди! Вони на пригорі, ми низом, за нами ще й ріка! Мені ясно, що ми мусимо стримати Алтупашу й Боняка, але всю нашу силу звернім проти лучників Володаря. Правда, їх перевага ще є у тому, що вони нагорі, та наша знов і у тому, що в нас сильні їздці. Не встояти пішим лучникам проти моїх їздців!

— Королю, найясніший, униз до річки вже втікають!

— Вислати туди відділ вірних, що стримають дальших від утечі; тих, що вже втекли, по скінченій битві досягнемо мечами. Найліпші комонники хай на піших наступають!

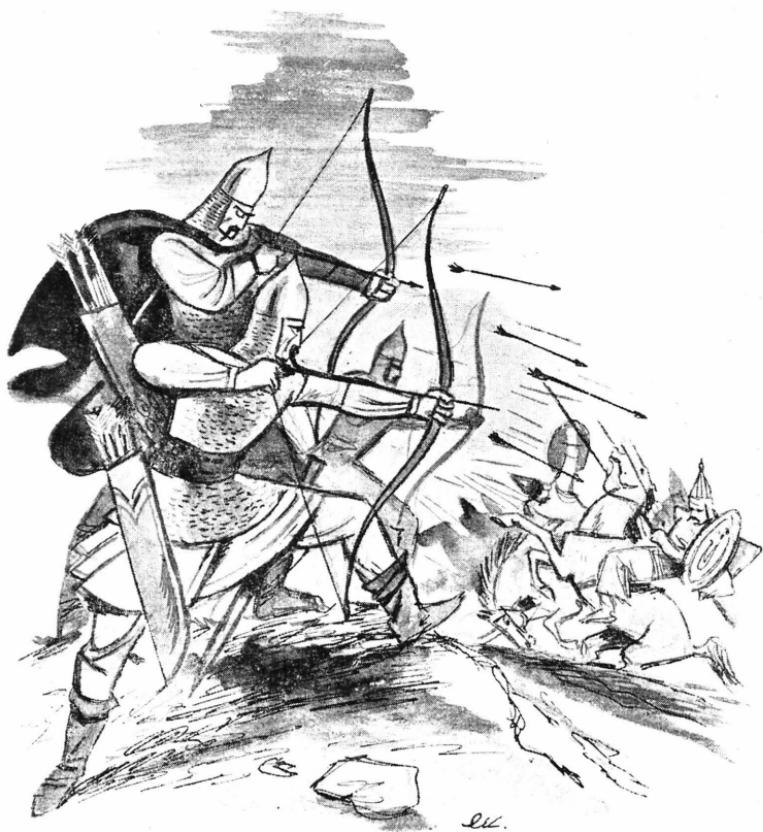
— Це знаменита думка! — не витримав єпископ Купка, щоб короля не похвалити. Єпископ Лаврентій був блідий, передбачуючи нещастя, отворив книжечку до молення й шептав молитви...

## XXVI.

Перший полк комонників, що був під проводом молодого дружинника Алмаза, дістав наказ збитою лавою наступати на саму середину лучників Володаря, що були під проводом Гострої Стріли. Залунав наказ і комонники в лискучих металевих панцирях, у гостроверхих шоломах на головах, з великими щитами й довгими списами обернулися на шляху лицем до піших лучників Володаря, що стояли недалеко, на пригорі й чекали на наступ.

І знову пролунав наказ і їздці нагло наїжили свої списи й серед крику й гамору двигнулися вперед. Заудніла земля, курява знялася за ними на шляху і густий ліс гострих списів із розгоном біг до ліса. Лунали оклики. Тяжко сапали коні, бряжчало залізо шоломів та мечів.

Минала хвилинка — і кожному, що стояв збоку і придавлявся до бою, могло привиджуватися, що це розбурхана хвиля вічно бурливого Чорного моря іде з розгоном до берега, щоб усею силою вдарити на піскові лави, насипані малою дітвою для забави. Могло привиджуватися, що мине хвилина й розбурхана хвиля вдарить об ті слабі лави, змете та злиже їх із поверхні землі. Так само могло й тут здаватися, що угорські їздці, ударивши на піших гострими списами, пото-



«Та піші сипнули дощем гострих стріл» (До 160 стор.)



лочать їх кінськими ногами, розібуть їх і сліду не стане з недавно ще пишно уstawлених рядів.

Та сталося інакше!

Угорські їздці були на стріл із лука від піших і могло здаватися, що міне ще хвилинка і вже будуть колоти піших, топтати їх ногами. Та піші сипнули дощем гострих стріл. В часі бурі малі каплі дощу, гонені бурею, мочать нас, запирають у нас віddих, своєю силою валить нас до землі — отак валили й гострі стріли Володаревих лучників комонників Алмаза. Правда, викидаючи скоро велику силу стріл, не були в силі добре ціляти: частина стріл летіла їздцям понад голови, інші відбивалися з лоскотом від металеих щитів та панцирів, але всіх стріл летіла така хмара, що помимо хиблених ще багацько вбилося коням у груди, в животи та пробивало лицарям панцирі й щити.

Князь Володар, що стояв недалеко віddілів воєводи Гострої Стріли кидав теж що хвилі гострі стріли на тятиву лука і бив без перерви. І воєвода Гостра Стріла кидав без перерви стрілу за стрілою на тятиву свого лука і при тому кричав до своїх віddілів, щоб били без перерви! Стрілу за стрілою! Два перші ряди кидали стрілу за стрілою без перерви, а третій насипав без перерви двом першим стріли в сагайдаки. Тільки бити без перерви!

Ряди їздців, що спочатку йшли з розгоном, як розбурхана хвиля на піскову лаву, вдарила об тверду скалу й заломилися. Кінь Алмаза, поціленій кількома стрілами у груди, заіржав. Дубом піднявся він угору, як уже їздець, захитаний, відкинув далеко від себе щит. Кінь ірже, десятки нових стріл вбиваються в його мяке чепрево. Валиться кінь, їздця привалює собою. Цілий остався один щит кровю оббрізканий на землі. Валиться й інші коні, своїм іржанням і стогоном полошати тих, що йшли по них. А стріли водно летять та летять.

Князь Володар кидає що хвилинки стрілу за стрілою на тятиву лука і бе без перерви. І воєвода Гостра Стріла викидає без перерви стрілу за стрілою на тятиву лука, дає їй розгін і висилає, щоб розділяла живу душу від тіла. Два перші ряди кидають без перерви стрілу за стрілою, а третій ряд насипає без перерви двом першим їду в сагайдаки. Тільки бити без перерви!

Розбиті ряди їздців. Одні лягли недалеко під тілами своїх коней, інших понесли сполошені коні набік чи під стріли теребовельських віddлів, чи під стріли перемиської молодої дружини. Задні таки завернули — розбиті, як розбитою вертає й хвиля, поціливши об скелю. Князь відложив на хвилину лук і затер із утіхи руки, як той господар, що скосив до роси добрий кусень зеленого лугу. Й інші відкладали на хвилину луки й затирали помучені руки.

— Батьку, ми їх побили! Гонім тепер за ними! — промовив до князя Володаря його син Ростислав, ще молодий, ще недосвідчений князевич.

— Ще тепер не погонимо за ними! — відповів батько. — Їх більше від нас і найперше мусимо їх ще перебити.

Не багато часу минуло, як знову нові ряди угорських їздців рушило до наступу. І знову побачив князь у недалекій віddалі ряди їздців у лискучих металевих панцирях і з великими щитами й довгими списами. Їх низенький вождь крикнув і ряд двигнулися вперед. Князь кричав щось до своїх, воєводи, полковники повторирили накази.

Угорські їздці рушили з розгоном знову на віddіл Гострої Стріли, але прийшовши на стріл лука, самі зачали бити стрілами. Але тих стріл вони не могли ба-гацько вислати, тим менше могли ціляти добре, тримаючи в руках поводи коней. Та й тё стріляти могли тільки перші ряди. А тут уже ллються на них дощем стрі-

ли. І знову деякі стріли летять їздцям понад голови, ба-  
гацько не ціляє, але всіх стріл летіла така хмара, що зно-  
ву не витримали коні й знов їздці не дійшли до піших,  
щоб тут одних стяти мечами, а других розтоптати кін-  
ськими копитами.

І знову збільшилася гора трупів коней та людей,  
і знову по боєвищі гналися коні без їздців і їздці втіка-  
ли без коней.

І знов обтер князь піт із своєго чола.

— Батьку, аж тепер ідім за ними в погоню —  
промовив ізнов молодий князенко.

Та князь ізнов заперечив головою.

По хвилині йшов і третій наступ кріпко узброєних  
їздців і знову не дійшов.

І ще пішов четвертий наступ угорських комонників  
по трупах коней і людей і знов не дійшов, а своїм тру-  
пом і трупом своїх коней устелив криваве поле.

— Ми програли! — промовив угорський король до  
своїх, приглядаючися битві.

— Але ж, королю найясніший, іще подужаємо. Іще  
надія в мене! — зачав воєвода граф Есень.

— Ми програли! — повторив король рішучо. —  
Я не боягуз, щоб сам обманювати себе, надію заслоню-  
вати собі очі!

— Значить, боягуз я? — питав подразнено воєвода.

— Я не боягуз, щоб боятися самому собі сказати  
тверде, рішуче слово — повторив король. — Ми про-  
грали! Перша наша хиба, що задалеко загналися, це  
казав я вже, а друга наша хиба — аж тепер побачив я її  
і — тому програв. Всіх наших комонників повинні ми  
були разом післати до наступу, вони напевно були б роз-  
били піших. А то ми похибли. Легковажучи собі про-  
тивника, ми поділили їздців на чотири частини й кожну  
частину окремо післали на заріз. Вертаймось!

— Але ж, королю найясніший!...

— Знищена кіннота, убитий дух у піших. Бачу, як товпами втікають вони вділ, до річки. Вертаймось! Досі на місці стояв Володар і, тільки боронячися, перебив він нас, а ще хвилинка й — бачу я це добре, бо так зробив би й я! — на коні всядуть його їздці і кинуться на нас. І кінець буде ще гірший від злого початку. Іще раз шлемо кінноту на піших, та вже на те тільки, щоб їх затримати, самі ж — хоч як прикро це казати — глядімо, куди нам утекти з цього долу поразки й сорому для нас.

І так зачався відворот угорського війська.

— На коні! — крикнув тимчасом Володар, бачучи із пригори, що останки угорського війська завертають.

Перший виїхав тепер до бою теребовельський воєвода Кужіль. З криком і гамором кинувся на угорських їздців, що на піших хотіли наступати. Ті, боячися долі попередніх їздців, уже й не ставили твердого опору, а подалися рівниною вниз.

— В погоню за ними! — крикнув князь воєводі Кужелеві.

Спокійно тече річка Вагр у своїх високих берегах, зарослих вільхами й лозами. Її малі води творять на скрутках у тіні вільх та верб глибші плеса, в яких у соняшному свіtlі побачиш полохливого кленя і скору щуку, що на плиткому розпростерлася, грючися до сонця. За плесами, на більше спадистих місцях, журчить вода по дрібному камінню.

Високі, жовто-глинясті береги тримають кріпко річку. Хочеш перейти з одного боку на другий, то де куди знайдеш понад річку лерекинену вільхову або вербову кладку, та частіше приходиться сходити берегом униз і бристи через воду. І мостів на ній не знайдеш, а зайдеш берегом униз, переїдеш річку і знов горі берегом.

Нераз переїздив її бродами князь з дружинниками, ідучи в околиці Перемишля на лови. Переїздив, та ні-

коли не приходило при тому до жадного нещастя. Що більше, ніколи й на думку не прийшло князеві, що тут можливе якесь нещастя. Князь та його дружинники зїздили кіньми вниз берегом, коні ставали в річці, щоби втишити свою спрагу, а потім виїздили горі берегом. Правда, коли коні виходили горі берегом, з їх ніг стікала вода, розмочувала жовту липку глину і коні совгалися. Але князь, чи його дружинник, гладив коня і в спокою виїздив кінь горі.

Нині кинулися на брід через річку розбиті угорські віddіli. Та нині не було часу їхати поволі і через те така мала дрібниця, як тих кільканадцять каплин води, що стікає коневі з ніг, коли він вийде з води, стала причиною несподіваної, а коли говоримо про лицарів, то можемо сказати: соромної смерти сотки людей.

Перші їздці ще переїхали ціло, але краплями води, що їх винесли їх коні з води, вони так змокрили, а копитами так розмісили жовту глину, що вже дальші повалилися. Вставати, помагати, витягати людей із-під коней не було часу. Згорі з розгоною зїздили другі їздці, пхані тими, що були за ними.

Здивувалася звичайно тиха річка, що кінські й людськ тіла її загатили і стала підійматися вгору. Ті, що лежали на споді придушені, зойкали й стогнали — затоплені водою, замовкали.

Верхом води плили в Сян деревяні списи, шкуряні щити й людські шоломи, як листя з дерев, коли осінній вітер їх змете.

Недобитки й королівські віddіli, узявши короля між себе, подалися в напрямі, де стояв Боняк. Половці паювали вже добичу й сварилися при паюванню. І не одна половецька голова злетіла тепер з пліч.

— На коні! На коні! Ловіть, ловіть! — кричить Боняк, та заки половці ізнов осідлали коней, навантажених добичею, утік угорський віddіl.

Утік та не цілком, бо ось женеться за угорським королем князь Володар із своїми.

— Хане, Боняку, не казав же я тобі, що твої позсідають з коней, вхопивши добичу. От і вхопили! Короля випустили з рук! — промовив князь.

— Завелика була добича і мої не були вже всілі встояти! — добродушно відповів хан Боняк. — А може й боги, даючи перемогу нам велику, уже й не судили зловити короля?

— А де ж твоя корона, хане? Поправді сміявся з тебе Алтуша.

— І корона угорського короля може буде ще наша й сам король попаде може ще в наші руки, як це судили нам боги! Спробуймо.

Був вечір і настала ніч і, уложивши вози в чотирокутник, очував король. І в темній ночі напав князь Володар на спящий табор.

І ляг тут у бою королівський воєвода граф Есен, з роду Алмаза, хоробрий муж над хоробрими поляг тут із цілим своїм полком. І полягли тут оба єпископи Купка й Лаврентій і багацько інших із королівської дружини. І був тут ранений Матій, префект королівської когорти і був ранений Юлій, королівський дружинник, що вернувши в Угорщину, помер від тятої рани.

„Угри втратили ввесь табір, крім цього одежду, клунки, зброю й королівські скарби. І мало їх лишилось. Ті, що втекли в ліс, їли з причини голода шкуру з чобіт, зварену на вогні. Оповідають, що ця невдача угрів була така велика, що ставили її понад усі інші” — кінчить опис цієї битви мадярський історик Бонфіні.

„И біжаще возлі Сян угору і спихаху друг друга і гнаша по них два дні, сікущє... глагалаху бо, яко погибло їх сорок тисяць” — кінчить опис цієї битви наш найдавніший літопис.

## XXVII.

На княжому дворі ділили добичу.

Що хто здобув на полі битви сам, чи то коня, чи срібну, чи золоту збрюю, чи дорогу одежду — це все було його й ніхто не смів відбирати. Військові знамена й корогви розвішено при воротах города, щоб кожний, що й не був у бою, чи старець, чи ще молодий, чи й жінки, могли оглядати. Пізніше мали це все розвісити в княжій гридниці, біля давно здобутих прапорів, давніх корогов для звеличання княжого дому, майбутнім поколінням на спомин та науку.

Здобуті харчі й одежу зважено князеві, щоб мав чим далі своє хоробре військо годувати, у що зодягати. У княжий двір зважено тепер возами золото й королівські трофеї, здобуті в королівському таборі. І то мало припасти князеві Володареві, та князь вибрав із скарбу золотого для себе золоту корону угорського короля. Єпископові Іванові, що добре благословив на бій військо, віддав золоту мітру єпископа Лаврентія, а другу, єпископа Купки, дав на городову церков св. Іvana, щоб попи повсякчас відправляли служби й поминали поляглих у бою. Золоте берло віддав князь Володар на спомин князеві Давидові, золотом вибивані сідла обом половецьким ханам. А решту золотого скарбу віддав князь дружині. Вона ж його здобула. Воєвода Петро мав ділити.

І ось тепер стояв воєвода Петро, своїм звичаєм перехилив на бік голову й ділив. Йому подавали золотом вибивані шаблі, мечі, луки, сідла, щити, а також золоте начиння, а він ділив посеред гамору. А ось подали старому, мішок золотих грошей, що він ледве підняв його вгору.

— Мішок золотих грошей! Кому кажете, щоб я дав?

— Поділимо між себе! — кричить хтось зпоміж дружинників.

— Ми живі! Обійдемося! — на те каже другий. — Ми живі, здорові. Здобудемо ще не одне таке міща. Це вдовам і сиротам поляглих. І одежу ткану золотом дамо їм.

— Вдовам і сиротам! — загула громада.

Тепер приступили до піділу дорогих шкур, одяжі й обуви.

— Одежі, обуви й дорогих шкур є стільки, що кожному стало б по одежі, по парі обуви й по дорогій шкірі! — говорив Петро воєвода. — Але може й цього не берете, а кажете дати кому іншому?

— І це ми маємо! — відповіла громада. — І це хай :де на вдови й сироти!

Розділюють вони отак добичу, а тут заїздять під городові ворота три грецькі їздці. Всі три одягнені до бою, металеві панцирі блищали на їх грудях, їх голови теж у блискучому металю. Над блискучими шоломами повівали великі китиці з кінських чорних хвостів. В руках тримали довгі списи.

Три лицарі підіхали до воріт.

Ворота замкнено їм перед носами, а старий стільник біг скоро від воріт до княжих світлиць. У княжих світлицях застав князя Володаря й сліпого Василька й князя Давида Ігоревича й обох половецьких ханів і молодого князевича Ростислава, як розказували собі про останній бої.

— Княже, під воротами свати грецького царенка! — звістив старий стельник.

— Іду! — відповів князь. — І кілька хвилин пізніше був князь уже на високих заборолах над воротами. Крім нього був і князь Давид і оба половецькі хани й цілий рій княжих дружинників та їх родин. Князь, немов би нічого не знов, немов би нічого й не догадувався, схилився з високих заборол униз, до трьох лицарів на конях, що без перерви стукали та грюкали довгими спицями об ковані городові ворота, і спитав:

— Гей, люде добрі, чого хочете? Чого воріт моїх кличете?

Тоді й середущий із трьох лицарів, а був це Василь, дружинник грецького царенка, що втік разом із ним з неволі, уділ понизив свій спис, а вгору підняв голову і став оповідати до складу, як це їх пан устав, лучком забряжчав, їх, дружинників, побуджав. Каже:

— Ой вставайте, браття, коні сідлайте,  
Коні сідлайте, хортів іскликайте,  
Та поїдем в чисте поле на прогуляння.  
Де найдемо, браття, куну в дереві,  
Куну в дереві, дівча в теремі.

— От і пішли ми за цею куною — говорив уже третій — а ця куна зайшла, княже, у твій гірський міст, а ця дівиця та й зайдла, княже, у твій двір. Відчиняй, княже, ворота та впускати нас у місто, щоб ми самі взяли собі куницю, прекрасну дівицю. А не даси воріт, то ми самі їх візьмемо!

— Пустимо стрілку, як грім по небу,  
Пустимось кіньми, як дрібен дощик,  
Близнем шаблями, як сонце в хмарі!

ї після цього, не чекаючи відповіді князя, вони знову підступили до воріт і своїми списами грюк та грюк із усієї сили ворота.

— Люди добрі! — промовив згори князь. — Вашого пана не бачив я й не знаю, та бачу вас людей умних та розумних, бачу вас людей хоробрих та відважних, то й думаю, що й ваш пан умний та розумний, відважний та хоробрий. І радо дав би йому куницею — красуню дівицю, та глядіть: великий у мене двір і не знаю я, де, коли й куди скрилася куниця, красна дівиця.

— Давай, княже, город, самі її знайдемо — кричать з долини.

— Города не дам! — на те князь з гори. — Ось недавно були тут угри, лягли майже всі, а города я їм не віддав! І вам не дам його доброхіть! Але щоб ви знали, що з вашим царенком я рад жити в згоді, то й дам йому коні, всі осідлані, всі в наряді. Чей ваш князь їх візьме і тим вдоволиться. Тим вдоволиться і від нашого города віддалиться.

— Не треба нам коней! — кричить один здолу, а другий каже:

— Берім ми й коні, осідлані, в наряді, ведімо їх до князя, а чей він вдоволиться.

І вже відчинено ворота і з воріт виїхало дванадцять отроків, що вели дванадцять чорних коней, здобутих недавно в бою з угрином. Всі коні осідлані, у тугих ремесцях, вибиваних золотими бляшками, а кожний отрок ніс у руках блискучий новий щит, що ще не був у бою й меч і спис і лук і сагайдак, повний гострих стріл. Три лицарі переняли їх і відіздили з ними вниз, у пригород.

Князь Володар не сходив ще згори, із заборона над воротами. Не минуло й двох хвилин, як ті самі лицарі знов вернулися і знов підіхали близько під замкнені ворота і знов своїми довгими списами бути і бути у ворота, та вже тепер сильніше, дужче.

Згори, із заборола знову виглянув князь Володар і спитав:

— Люди добрі, чого хочете, кого кличете?

— Давай, княже, город! — кричать знову здолу. — Наш царенкó дари взяв та не подякував. Давай, княже, город, а то й самі возьмемо! — I ще сильніше грюк та грюк об тяжкі ворота городові.

— Города не дам! — відповідає знову князь — та дам я вашому царенкові те, що йому для оплати війська найбільше знадобиться. Я дам йому миску золота. Чей ваш царенко золото візьме і ним вдоволиться. Ним вдоволиться і від нашого города віддалиться.

— Не треба нашему царенкові золота! — кричить один з лицарів. — Давай, княже, город.

— Браття, берім і миску золота! — радить на це другий. — Берім ми й золото, а може наш царенко тим вдоволиться й від города далеко віддалиться.

Відчинено ворота й отроки винесли велику миску, а в ній як гороху повно золотих гривень. Узяли їздці миску золота і їдуть униз, у пригород. При дорозі вже гурма людей. Тримає їздець миску золота перед собою, та що кінь ступить, миска перехилиться, паде на землю золото. Народ кричить, кинувся збирати. Гамір, крик, метушня. Дарма, хай памятає Перемишль, як у князя Володаря сватав грецький царенко доньку.

Князь Володар дивився згори й однаково не сходив, бо знову минуло всього кільканадцять хвилин і лицарі вернулися знову. I знову підступили під ворота і бути та бути у них.

— Люди добрі! Чого хочете, кого кличете? — питает знову князь Володар.

— Давай, княже, город! — кричать знову здолу. — Наш царенко гроші взяв і не подякував, а нам велів узяти таки город. Давай, княже, город, а ні, то візьмемо самі! — і ще сильніше грюк та грюк у ковані ворота.

Бачить князь, що тут уже не жарти, й каже:

— Города я таки не дам, але оце я знайшов уже ту куницю, що ви її забажали для вашого пана. Чей ваш князь її візьме, нею вдоволиться, від города далеко віддалиться.

— Давай, княже, давай! — кричать долом вже всі три разом. — Давай!

А біля лицарів зібралося народу, що й не счислити. Тут у святочні строї прибрані бояри, тут і боярині раді бачити на власні очі, як це перемиський князь віддає доньку за грецького царенка. Подивишся й літами маеш що згадувати тим, що не бачили!

Відчинено ворота. Всіх очі звернулися до воріт, чи вийде з них княжна. Але з воріт не вийшла княжна, а вивели бабу, стару, — престарезну, сиву-пресивезну. Вона знає, що очі всіх на неї звернені і не йде, а пробує танцювати, до такту хитається всім тілом. Всі сміються. Сміється й стара баба, танцюючи.

— Не хочемо, не беремо! — кричить один лицар і вже коня завертає.

— Берім! — каже другий. — І стара баба в господарстві знадобиться. Буде кужіль прясти, дітей коли-сати.

— Берім, берім!

Взяли лицарі стару бабу поміж себе, але не відіздять. І воріт не замкнено. Усі чекають. Аж тепер виїхала княжна на білому коні, вся в білому. Біля неї їхав теж на білому коні її брат Ростислав і молодший брат, іще хлопя Володимирко. А за ними йшов цілий почет — дванадцять її подруг одягнених на біло.

Лицарі віддали почет. Високо на заборолі зявилася тепер уже княгиня Володарева й княгиня Давида Ігоревича. Один із лицарів їхав попереду, підняв довгу близкучу трубу вгору і звіщав на ввесь город Перемишль

і на всі пригороди, що їде зловлена куниця. Два другі лицарі їхали побіч княжни.

Недалеко вони заїхали з города вниз, бо тільки до закруті дороги, де росли кріслаті липи, що саме розцвілися, стояв грецький царенко зі своєю дружиною, а довкруги знов незчисленне число людей.

Княжна надіхала, проти неї вийшов царенко, одягнений по-військовому. Золотий шолом лищався на його голові, блискучий панцир хоронив його груди, золотом вибиваний пояс опоясував його, жовті чоботи прикрашивали його ноги. Царенко підійшов до княжни, а та зіскочила звинно з коня. Усміхнувся до неї ласково й простягнув обидві руки і промовив якесь слово, якого ніхто не чув, бо вимовив його дуже тихо. У відповідь і вона усміхнулася і щось йому відповіла, чого однак ніхто не чув, бо вимовила теж дуже тихо. І по цьому вони обидвое, побравши за руки, ішли пішки назад до гори у город.

Перед ними йшли музики і грали, грали, грали. За музиками йшли обидвое пішо. За ними їхали на конях оба її брати, а далі йшли подруги княжни і лицарі і царенкова дружина і Божого люду повна вулиця.

Перед воротами, в воротах і через цілий двір аж до княжкої палати стояли дружинники двома рядами з гострими мечами піднесеними вгору. Княжна й царенко йшли серединою, а над їх головами хилилися мечі й творили залізний гострий міст.

У княжих воротах стояв князь Василько і Давид Ігоревич і князь Володар і княгиня — чекаючи молодих.

• 9. 1. 1. 2

